

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์การออกแบบการวิจัย: องค์ประกอบพื้นฐาน ที่สำคัญของการออกแบบการวิจัย (research design I)

นักวิจัยส่วนใหญ่คงเคยเห็นวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง (The Grand Palace) หรือที่ชาวไทยและต่างชาติรู้จักกันในนามว่า “วัดพระแก้ว” พร้อมทั้งเคยเข้าไปเที่ยวชมในวัดพระแก้วหรือบริเวณวัดพระแก้วมาแล้วอย่างน้อยก็หนึ่งครั้ง และคงเกิดความทึ่งหรืออัศจรรย์ขึ้นในใจว่า ทำไม? วัดแห่งนี้จึงสร้างได้อย่างสวยงาม วิจิตรพิสดารอย่างนี้ นี่มันมนุษย์หรือเทพเจ้าเป็นผู้สร้าง คำตอบในเรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องยากเลย นั่นก็เป็นเพราะว่า นายช่างเขาได้มีพิมพ์เขียว/การออกแบบ วางแผน คิดวิเคราะห์และสังเคราะห์ มาอย่างดีก่อนแล้ว จึงลงมือสร้าง เมื่อแล้วเสร็จทุกคนจึงได้เห็นและได้ชื่นชมกับความงามที่ปรากฏอยู่ตรงหน้า จากเหตุผลนี้วัดพระแก้วได้สร้างรายได้เข้าประเทศปีละหลายล้านบาทจากการเข้าเที่ยวชมของทั้งชาวไทยและต่างชาติ และยังเป็นสถานที่ที่ให้ความอิมเม็บบางด้านจิตใจด้วยสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และอื่น ๆ อีกมากมายสรุปว่าวัดพระแก้วให้ประโยชน์ทั้งด้านความรู้ ด้านวรรณคดี ด้านโบราณสถาน/โบราณคดี ทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรม ฉะนั้นใครก็ตามที่สนใจการวิจัยไม่ว่าจะเป็นเชิงปริมาณหรือเชิงคุณภาพก็ตาม ถ้าหากว่านักวิจัยได้ ออกแบบการวิจัย/วางแผนการวิจัย (พิมพ์เขียวการวิจัย) ไว้อย่างดีแล้ว กระบวนการวิจัยทั้งหมดย่อมจะดำเนินไปอย่างไม่สะดุด และได้ผลการศึกษาที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติ (เป็นศาสตร์และศิลป์ทางการวิจัย) เป็นงานวิจัยที่สามารถตอบโจทย์ได้ทั้งด้านภววิทยา ญาณวิทยาและวิธีวิทยา

การออกแบบการวิจัย (research design) เป็นเรื่องของ การวางแผนเกี่ยวกับสิ่งที่จะต้องทำในการวิจัย แผนนั้นนอกจากจะบอกให้ทราบว่า จะต้องทำอะไร อย่างไรแล้ว ยังช่วยกำหนดว่ากิจกรรมการวิจัยจะคลี่คลายจากจุดเริ่มต้นไปจนถึงจุดสุดท้ายอย่างไร กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการจัดส่วนประกอบและรายละเอียดต่าง ๆ ที่จะต้องทำในการวิจัยเข้าด้วยกัน เพื่อบรรลุถึงจุดมุ่งหมายของการวิจัยที่วางเอาไว้ (Maxwell, 1996, อ้างถึงใน ชาย โพธิสิตา, 2550, น. 106) การออกแบบการวิจัยเป็นผลของกระบวนการทัศน์และแนวคิดทฤษฎี บวกกับตรรกะของวิธีวิทยาที่นักวิจัยจะต้องเลือกมาใช้ให้เหมาะแก่บุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ที่จะทำการวิจัย ดังนั้น เพื่อให้ประชาคมวิจัยทราบว่า งานวิจัยเชิงคุณภาพทั้ง 39 เรื่อง ที่ผู้วิจัยได้นำมาสังเคราะห์ในครั้งนี้นั้น มีการออกแบบการวิจัยเป็นเช่นใด มีคุณภาพมากน้อยแค่ไหนเพียงไร งานวิจัยเรื่องนั้น ๆ จะได้ผ่าน

การประเมินผลในประเด็นต่าง ๆ ไปตามลำดับ ผลของการประเมินจะนำไปสู่การตอบใจทย์/คำถาม การวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัย รวมทั้งข้อค้นจากการวิจัยที่ตั้งไว้

ดังนั้น การวิจัยเรื่อง “การสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม: วิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ” (Knowledge Synthesis on Thoughts, Roles, and the Application of Buddhadhamma for Social Development: Qualitative Meta Research Methodology) จึงเป็นการวิจัยที่มุ่งให้ความสำคัญ แก่องค์ความรู้ การแสวงหาความรู้ และการปฏิบัติตามพุทธธรรม ซึ่งหมายถึงองค์ประกอบ 3 ประการ คือ แนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้ ที่รวมเป็นพลังหนึ่งเดียวในการพัฒนาสังคม ที่มีจุดหมาย สูงสุด คือ ความสุขสงบทั้งกายและจิตวิญญาณ (social welfare and well-being) เปรียบเสมือน เชือกสามเส้นพันเป็นเส้นเดียวกันจนเกิดความแข็งแรงมั่นคง ยู่ขาดยาก โดยผ่านสื่อบุคคลสำคัญ 4 ประเภท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา แต่ในงานวิจัยนี้จะเน้นในส่วนแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมของพระสงฆ์ และองค์ความรู้ทางพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นหลัก

ตามนัยนี้ ผู้วิจัยจึงได้สืบค้นและคัดเลือกงานวิจัยที่จะนำมาวิเคราะห์สังเคราะห์ เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่ทันสมัย เป็นบูรณาการและรอบด้าน และนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงทั้งเชิง ทฤษฎีและทางปฏิบัติตามใจทย์การวิจัย วัตถุประสงค์การวิจัยที่ตั้งไว้ จำนวนทั้งสิ้น 39 เรื่อง พร้อมกัน นี้ผู้วิจัยได้อ่าน วิเคราะห์ สังเคราะห์ และจำแนกงานวิจัยเพื่อให้ได้ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์ ตามเกณฑ์ที่ตั้งไว้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่ 1) เป็นการจำแนกองค์ประกอบของการออกแบบ การวิจัยตามใจทย์/คำถามการวิจัย วัตถุประสงค์การวิจัย แนวคิดในการวิจัย วิธีการวิจัย และ ความถูกต้องตรงประเด็นของผลการวิจัย (บทที่ 4) และ ส่วนที่ 2) เป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ ตีความการออกแบบการวิจัยจากเกณฑ์กำหนดที่ได้พัฒนาขึ้นตามแนวความคิดทฤษฎีของ นักวิชาการต่าง ๆ ทั้งของไทยและต่างประเทศ (บทที่ 5) ดังนั้น เพื่อให้สะดวกต่อการนำเสนอข้อมูล ในขั้นแรกผู้วิจัยจะได้จำแนกงานวิจัยโดยการพิจารณาจากใจทย์/คำถามการวิจัยที่มีความใกล้เคียง หรือคล้ายคลึงกัน ต่อจากนั้นจึงจะนำเสนอผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์งานวิจัยตามกรอบ แนวคิดทฤษฎี บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมจากการวิเคราะห์และ สังเคราะห์ใจทย์การวิจัย วัตถุประสงค์การวิจัย แนวคิดในการวิจัย วิธีการวิจัย และความถูกต้อง ตรงประเด็นของผลการวิจัย เพื่อจำแนกประเภทของงานวิจัยทั้ง 39 เรื่อง (typological analysis) ซึ่งสามารถจำแนกประเภทเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ ดังนี้

1. งานวิจัยที่ศึกษาแนวคิดทฤษฎีในชั้นพุทธปรัชญา/อุดมการณ์ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม

2. งานวิจัยที่ศึกษาแนวคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิด (พุทธธรรม) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม
3. งานวิจัยที่ศึกษาบทบาทของพุทธบริษัท (พระสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม
4. งานวิจัยที่ศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม

องค์ประกอบพื้นฐานที่สำคัญของการออกแบบการวิจัย (research design)

องค์ประกอบพื้นฐานของการออกแบบการวิจัยเป็นส่วนที่นักวิจัยจะต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับแรก เพื่อแสดงให้เห็นว่าตนเองมีความต้องการอะไรในการวิจัย จะค้นคว้าหาองค์ความรู้ด้วยวิธีอะไร อีกทั้งมีประโยชน์ในทางทฤษฎีและทางปฏิบัติอย่างไร เป็นต้น ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์และสังเคราะห์ตามแนวทางของ Maxwell (1996, อ้างถึงใน ชาย โพธิสิตา, 2550, น. 105-140) ที่เรียกว่า “องค์ประกอบเชิงปฏิสัมพันธ์” (interactive design) กล่าวคือ 1) โจทย์/คำถามการวิจัย 2) วัตถุประสงค์การวิจัย 3) แนวคิดในการวิจัย 4) วิธีการวิจัย และ 5) ความถูกต้องตรงประเด็นของผลการวิจัย และการวิเคราะห์ในส่วนที่ 1 นี้ ผู้วิจัยได้ตัดแปลงจากกรอบการวิเคราะห์ของ 1) ศิริพร จิรวัดมนกุล (2552, น. 226-304) ในเรื่อง “ตัวอย่างบทความวิจัยเชิงคุณภาพ” 2) สุภาวดี จันทวานิช (2551, น. 1-174) ในเรื่อง “การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ” และ 3) Noblit and Hare (1988, อ้างถึงใน อุดลย์ วังศรีคุณ, 2543, น. 44-49) ในเรื่อง “การสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ: การวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณา” โดยจะวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามประเภทของงานวิจัย 4 กลุ่มใหญ่ ๆ ข้างต้นนั้น ดังนี้

1. โจทย์/คำถามการวิจัย (research questions)

สิ่งที่นักวิจัยต้องการรู้หรือต้องการหาคำตอบอันเป็นที่มาของการวิจัยเรื่องนั้นในการออกแบบส่วนนี้ นักวิจัยควรพยายามตอบคำถามเหล่านี้ คือ ในการทำวิจัยเรื่องนี้เราต้องการรู้หรือทำความเข้าใจอะไรบ้าง? มีสิ่งใดบ้างที่ยังไม่มีใครรู้แต่เราอยากจะทำ? ในการวิจัยนี้เราจะพยายามตอบคำถามอะไรบ้าง? และคำถามเหล่านั้นเกี่ยวข้องกันอย่างไร? คำถามการวิจัยเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมาก ในการออกแบบการวิจัยองค์ประกอบส่วนอื่น ๆ ทั้งหมดนักวิจัยจะต้องคำนึงถึงคำถามการวิจัยก่อนเสมอ ดังนั้น คำถามจึงทำหน้าที่เป็นเสมือนศูนย์กลางของ

การออกแบบการวิจัย เมื่อมองในภาพรวมงานวิจัยทั้ง 39 เรื่อง การทำความเข้าใจในโจทย์การวิจัย ก็คือ การตั้งคำถามในฐานะผู้วิเคราะห์และสังเคราะห์ภาพรวมว่า นักวิจัยมีคำถามเช่นใดในการศึกษาวิจัยแต่ละเรื่อง และในงานวิจัยแต่ละประเภทมีโจทย์การวิจัยร่วมเป็นอย่างไร เหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่อย่างไร ความสำคัญของการทำความเข้าใจในโจทย์การวิจัย จะทำให้นักวิจัยมีความชัดเจนยิ่งขึ้นในปัญหาการวิจัยของตน ตลอดถึงขอบเขตการวิจัยและกระบวนการวิจัยทั้งหมด **ประเภทที่ 1:** งานวิจัยที่ศึกษาแนวคิดทฤษฎีในชั้นพุทธปรัชญา/อุดมการณ์ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม ลักษณะสำคัญของงานวิจัยประเภทนี้ นักวิจัยได้ตั้งโจทย์การวิจัยร่วมไว้ว่า อะไรคือ กระบวนทัศน์ทางพุทธปรัชญา ท่าทีของพุทธปรัชญาควรจะเป็นอย่างไร อัตลักษณ์ของพุทธปรัชญาคืออะไร และจะมีส่วนในการพัฒนาสังคมอย่างไร ซึ่งโจทย์ร่วมทั้งหมดจะมุ่งศึกษาไปตามแนวทางพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท/หินยาน (ตรงข้ามกับมหายาน) เป็นหลัก เป็นคำถามในเชิงทฤษฎี เช่น อะไรคือความรู้ในพุทธปรัชญา (ลักษณะวัต ปาละรัตน์, 2535) ทฤษฎีความจริงในพุทธปรัชญาเป็นอย่างไร (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2540) แนวคิดและหลักคำสอนสามารถนำมาพัฒนาเป็นกระบวนทัศน์ในการดำเนินธุรกิจในสังคมสมัยใหม่ได้อย่างไร (ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, 2550) เป็นต้น ส่วนโจทย์ที่แตกต่างออกไป นักวิจัยจะตั้งคำถามในเชิงเปรียบเทียบกับแนวคิดทางตะวันตกว่า พุทธปรัชญาเข้ากันได้หรือไม่อย่างไรกับปรัชญาตะวันตก เช่น แนวความคิดของพุทธศาสนาเป็นเสรีนิยมหรือสังคมนิยม (พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์, 2533) เป็นต้น ซึ่งคำตอบของนักวิจัยทั้งหมดจะเป็นไปในแนวทางเดียวกัน คือ “พุทธปรัชญามีอัตลักษณ์ของตนเอง” ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า โจทย์การวิจัยทั้งหมดทั้งที่เหมือนและแตกต่าง นักวิจัยต้องการผลการศึกษาคือ ท่าทีของพุทธปรัชญาที่มีต่อโลกปัจจุบัน ปัจจุบันในที่นี้คือ ยุคนั้น ๆ สมัยนั้น ๆ (อกาลิโก/ไม่จำกัดกาล) ที่นักวิจัยศึกษาอยู่ เช่น คำถามที่ว่า แนวคิดประชาสังคมในพระไตรปิฎก สังคมไทย (โดยเฉพาะด้านการเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. 2516 เป็นต้นมา) ได้นำมาเสริมสร้างความเป็นประชาสังคมมากน้อยเพียงใด นำมาใช้อย่างไร เป็นต้น (พระมหาวิญญู ผลเจริญ, 2544) งานวิจัยตามประเภทที่ 1 นี้ มีจำนวน 10 เรื่อง ได้แก่

1. จริยศาสตร์ในการดำเนินธุรกิจของพระพุทธานิกายเถรวาท (ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, 2550)
2. ภูมิปัญญาบูรณาการบนฐานคิดพุทธปรัชญา: ยุทธศาสตร์ทางเลือกในการพัฒนาสังคมไทย (สุวิดา แสงสีหนาท, 2549)
3. การศึกษาแนวคิดและขบวนการประชาสังคมของพุทธศาสนาในสังคมไทย (หลังจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516-ปัจจุบัน) (พระมหาวิญญู ผลเจริญ, 2544)

4. การศึกษาเปรียบเทียบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับเศรษฐกิจพอเพียงในสังคมไทย (พระมหาสง่า พลสงคราม, 2542)
5. ทฤษฎีความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2540)
6. ภูมิปัญญาพุทธกับแนวทางใหม่ในการพัฒนาประเทศไทย (ศุภชัย สุวรรณสุทธิ, 2538)
7. ญาณวิทยาในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่? (ลักษณะวัฒน์ ปาละรัตน์, 2535)
8. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธกับวิถีทางพัฒนาของไทย (สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล, 2534)
9. ปรัชญาสังคมของพุทธศาสนา: เสรีนิยมหรือสังคมนิยม (พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์, 2533)
10. คุณธรรมทางการเมืองในพุทธศาสนา: ศึกษากรณีแนวคิดของสำนักสันติอโศก (สุนัย เศรษฐ์บุญสร้าง, 2533)

ในจำนวน 10 เรื่อง นักวิจัยไม่ได้ตั้งโจทย์การวิจัยไว้เลยจำนวน 4 เรื่อง ซึ่งถือว่าเป็นจุดอ่อนทางกระบวนการวิจัยอยู่พอสมควร เพราะคำถามการวิจัยเป็นจุดเริ่มต้นของการวิจัยทั้งหมด ทำหน้าที่เป็นเสมือนศูนย์กลางการวิจัย กำหนดวัตถุประสงค์และวิธีวิทยาการวิจัย ตลอดจนกรอบมโนทัศน์ที่จะใช้ในการวิจัยที่จะส่งผลถึงความน่าเชื่อถือของข้อค้นพบในการวิจัยในขั้นตอนสุดท้ายด้วย ถ้าคำถามไม่ชัดหรือไม่มีคำถามเลย จะเป็นการยุ่งยากทางเทคนิควิธีสำหรับนักวิจัยในภายหลัง เปรียบเสมือนแผนที่ที่ขาดหายไปตรงจุดที่สำคัญฉะนั้น ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นความไม่ตั้งใจหรืออาจจะเป็นความไม่ชัดเจนของนักวิจัยเอง สำหรับงานวิจัย 4 เรื่อง ที่ไม่มีคำถามการวิจัยนั้น เมื่อวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์จึงทำให้ทราบว่า นักวิจัยต้องการรู้คำตอบในสองเรื่อง กล่าวคือ เรื่องการเมืองและเศรษฐกิจที่ดำเนินไปตามแนวคิดพุทธปรัชญา โดยคำถามการวิจัยควรจะมีว่า การพัฒนาประเทศด้วยกระบวนการพัฒนากระแสหลักมาถึงทางตีบตัน แนวคิดและหลักคำสอนในพุทธศาสนา สามารถนำมาพัฒนาเป็นกระบวนการทางเลือกในการพัฒนาระบบการเมืองและเศรษฐกิจได้หรือไม่อย่างไร หรือสามารถนำมาปฏิบัติได้จริงท่ามกลางการพัฒนากระแสหลัก และสามารถสร้างเป็นระบบจริยธรรมทางสังคมได้หรือไม่อย่างไร อันจะนำไปสู่ข้อค้นพบเชิงทฤษฎีที่มีความน่าสนใจและนำไปปฏิบัติได้จริง ดังที่ปรากฏในงานวิจัยทั้ง 4 เรื่อง

ประเภทที่ 2: งานวิจัยที่ศึกษาแนวคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิด (พุทธธรรม) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม โจทย์การวิจัยของประเภทที่ 2 นี้ เป็นโจทย์ต่อเนื่อง

จากประเภทที่ 1 กล่าวคือ เป็นคำถามที่เน้นในทางปฏิบัติมากขึ้นกว่าประเภทแรก เป็นขั้นนำไปสู่ การปฏิบัติในชีวิตประจำวันจริง ๆ ไม่ได้เป็นเพียงปรัชญาอีกต่อไป โดยมีคำถามรวมว่า พุทธบริษัท ทั้ง 4 จะมีแนวทางอะไรที่เป็นแนวคิดทางพุทธธรรมจะไปประยุกต์ใช้เพื่อแก้ไขปัญหาทั้งของปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลเพียงพอ เช่น ปัญหาด้านการเมืองใน สังคมไทย พระสงฆ์ควรจะให้หลักคิดอะไร แนวทางปฏิบัติอย่างไรเพื่อป้องกัน หลีกเลี้ยง และ/หรือ ขจัดปัญหานั้น ๆ ให้หมดไปได้ โดยที่พระสงฆ์ยังคงธำรงศรัทธาปสาทะของชาวบ้านไว้ได้ ไม่ เสียหายทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ (วุฒินันท์ กันทะเตียน, 2541) รูปแบบการจัดการความ ชัดแย้งโดยพุทธสันติวิธีเชิงบูรณาการที่จะนำไปจัดการความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบันคืออะไร (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2547) อนึ่ง ถ้าป้องกัน หลีกเลี้ยง หรือขจัดปัญหานั้น ๆ ไม่ได้ และ/ หรือถ้าปัญหาเกิดขึ้นจนมีผู้ได้รับความเสียหายแล้ว พุทธบริษัทจะมีแนวทางอะไรในการปฏิบัติต่อกัน เช่น ชาวพุทธในสังคมไทยจะประยุกต์นำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการให้อภัยทานในลักษณะ ใด (กษิรา เทียนส่องใจ, 2550) และงานวิจัยประเภทนี้มีจำนวนหนึ่งที่ไม่ปรากฏแนวคำถาม ในการวิจัยเช่นเดียวกับประเภทที่ 1 จำนวน 5 เรื่อง ในหลายเรื่องที่มีคำถามการวิจัย แต่นักวิจัยตั้ง คำถามไม่ชัดเจน ซึ่งจะมีผลต่อข้อค้นพบการวิจัยด้วย เช่น คำถามที่ว่า แนวคิดและบทบาทของ พระสงฆ์ในระบอบการปกครองมีความสอดคล้องกับพระธรรมวินัยหรือไม่ (วุฒินันท์ กันทะเตียน, 2541) นักวิจัยไม่ระบุให้ชัดเจนถึงระบอบการปกครองของพระสงฆ์หรือของบ้านเมืองหรือทั้งสอง อย่าง ส่วนคำถามที่แตกต่างกันนั้น มีเพียงเป็นคำถามในเชิงปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคมเท่านั้น สำหรับงานวิจัยประเภทที่ 2 นี้ มีจำนวน 9 เรื่อง ได้แก่

1. การศึกษาวิเคราะห์ให้อภัยทานเพื่อจัดการความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบัน (กษิรา เทียนส่องใจ, 2550)
2. สันติภาพตามแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ: ความหมายและการประยุกต์ใช้ใน โลกปัจจุบัน (พระมหานครินทร์ แก้วโชติรุ่ง, 2548)
3. รูปแบบการจัดการความขัดแย้งโดยพุทธสันติวิธี: ศึกษาวิเคราะห์กรณีกลุ่มน้ำแม่ ตาช้าง จ.เชียงใหม่ (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตินุญยากกร), 2547)
4. การปรับเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาของพระสงฆ์ในชุมชนพื้นที่สูง (พระปลัดเสนห์ ทุมวโร และคณะ, 2546)
5. แนวทางการป้องกันอาชญากรรมตามหลักพระพุทธศาสนา (สุเทพ ศรีทอง, 2545)
6. การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาสุขภาพจิตในพุทธศาสนาเถรวาท (อุดม ตะหน่อง, 2545)

7. พระสงฆ์กับการเมือง: แนวคิดและบทบาทในสังคมไทยปัจจุบัน (วุฒินันท์ กันทะเตียน, 2541)

8. พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม: ศึกษาความคิดเห็นของพระสังฆาธิการต่อการพัฒนาสังคมของ พระพยอม กัลยาโณ (พระมหามาโนช ศึกษา, 2539)

9. มรรควิถีแห่งรักและเมตตาเพื่อรับใช้สังคม ในทัศนะวิทยากรชาวพุทธ (ศุภลักษณ์ สุวรรณเครือ, 2532)

ประเภทที่ 3: งานวิจัยที่ศึกษาบทบาทของพุทธบริษัท (พระสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา) ในการพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม งานวิจัยประเภทที่ 3 นี้ เป็นการศึกษาที่ลงรากลึกถึงการปฏิบัติสืบเนื่องมาจากแนวทางการศึกษาประเภทที่ 1 และ 2 อีกทั้งมีคำถามการวิจัยร่วมว่า บทบาทพุทธบริษัทโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำทั้งทางการปฏิบัติตามพุทธธรรมและจิตวิญญาณจะต้องทำอะไร อย่างไร เพื่ออะไร เพราะอะไร และกับใคร (พระมหาประสิทธิ์ รวณพิมาย, 2538) จะเป็นประโยชน์แก่สังคมเพียงใด สอดคล้องกับพระธรรมวินัยหรือไม่อย่างไร (ภัทรพร สิริกาญจน, 2535) หากว่าไม่สอดคล้องควรจะปรับเปลี่ยนบทบาทอย่างไร หรือถ้าสอดคล้องควรจะเพิ่มเติมหรือปรับเปลี่ยนอะไรหรือไม่ เพื่อให้บทบาทที่มีอยู่มีความชัดเจนยิ่งขึ้น (สุภา อุทโท, 2541) ทั้งนี้เพื่อให้พระสงฆ์เป็นบุคคลที่สังคมให้การยอมรับเลื่อมใสศรัทธายิ่ง ๆ ขึ้นไป ซึ่งจะเป็นการจรรโลงพระศาสนาให้คู่กับสังคมไทยตลอดไป จุดต่างของคำถามการวิจัยประเภทนี้อยู่ที่นักวิจัยบางคนถามบทบาทที่เป็นมาในอดีตจนถึงปัจจุบันและจบอยู่เพียงนั้น บางคนถามบทบาทที่ควรจะเป็นในอนาคตว่าจะต้องเป็นอย่างไร ปรับเปลี่ยนบทบาทใหม่หรือไม่อย่างไร เป็นคำถามที่มุ่งถามว่า พระสงฆ์ควรเปลี่ยนบทบาทที่เป็นอยู่หรือเป็นมาในอดีต มาเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่แตกต่างไปจากเดิมที่เคยปฏิบัติมา เป็นพระสงฆ์ยุคโลกาภิวัตน์/พระสงฆ์ยุคที่ไม่ควรยึดติดอยู่กับประเพณีเก่า ๆ มากนัก (สุภา อุทโท, 2541) งานวิจัยประเภทนี้มีทั้งหมด 11 เรื่อง ไม่มีคำถามการวิจัยอยู่ 8 เรื่อง สำหรับ 11 เรื่องนั้น มีดังนี้

1. บทบาทของผู้นำทางศาสนากับการพัฒนาชุมชนเข้มแข็ง (พระธีระพล ชัยยะนุภาพ, 2547)

2. บทบาทของพระพุทธศาสนากับพัฒนาชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีพระครูวิศาล เขมคุณ วัดพิชโสภาราม อ.เขมราฐ จ.อุบลราชธานี (พระมหาวิเชียร ชันทองดี, 2547)

3. บทบาทพระสงฆ์ในการนำหลักธรรมมาใช้ทำกิจกรรมงานพัฒนาชุมชน เพื่อลด ละ เลิกอบายมุข: ศึกษาเฉพาะกรณี พระครูศีลวราภรณ์ (เฉลิม วิฑิตีโล) (วิเชียร ชาญณรงค์, 2547)

4. บทบาทพระสงฆ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พระอุปกกรณ์ ชูเชื้อ, 2544)
5. บทบาทพระสงฆ์ในการส่งเสริมองค์กรชุมชน เพื่อสร้างทุนชุมชน ศึกษาเฉพาะกรณี: กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ จังหวัดตราด (วิสมัญญา ทวยไธสงค์, 2544)
6. บทบาทของพระสงฆ์ไทยใน 2 ทศวรรษหน้า (2541-2560) (สุภา อุตโท, 2541)
7. บทบาทพระธรรมทูตภายในประเทศ: ศึกษาจากกรอบความคิดโครงการพระธรรมทูตสำนักงานพระธรรมทูตสายที่ 2 เฉพาะกรณีศูนย์งานพระธรรมทูตจังหวัดลพบุรี (พระมหาประสิทธิ์ รวณพิมาย, 2538)
8. บทบาทพระสงฆ์ในการพัฒนาชนบท ศึกษากรณี: พระเทพสิมาภรณ์กับการพัฒนาชนบทในจังหวัดนครราชสีมา (พระมหาไพสิทธิ สัตยาภู, 2538)
9. หน้าที่ของพระสงฆ์ตามพุทธบัญญัติ: แนวคิดและบทบาทของพระคัมภีร์ สุธนุโณ ในการพัฒนาชุมชน (ภัทรพร สิริกาญจน, 2535)
10. การศึกษาเปรียบเทียบบทบาทของวัดกับกรมประชาสงเคราะห์ที่มีต่อการสงเคราะห์เด็กกำพร้าและเด็กยากไร้: ศึกษาเฉพาะกรณี วัดสระแก้ว จังหวัดอ่างทอง และสถานสงเคราะห์เด็กชายบ้านปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี (สัญญา ภูแก้วเผือก, 2533)
11. บทบาทของพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมการใช้สมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชาวชนบท ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดอุบลราชธานี (สมชาย สุรชาติ, 2530)

ประเภทที่ 4: งานวิจัยที่ศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาปัจเจก กลุ่มชุมชน และสังคม สำหรับงานวิจัยประเภทนี้มีคำถามการวิจัยที่เป็นการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการพัฒนาในขั้นสุดท้ายเป็นคำถามระดับการปฏิบัติการกับปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม เป็นคำถามที่เน้นถามการประยุกต์ใช้พุทธธรรมอย่างเป็นรูปธรรม (grounded theory research) คล้ายกับประเภทที่ 3 แต่แตกต่างกันตรงที่ประเภทที่ 3 ยังมีคำถามเป็นเชิงทฤษฎีและมีความเป็นนามธรรมสูงกว่า โดยมีคำถามการวิจัยร่วมว่า ชุมชนหรือสังคมมีการปรับประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนหรือสังคมอย่างไร (อนันต์ แม้นพยัคฆ์, 2549) การปรับประยุกต์ใช้มีประสิทธิภาพประสิทธิผลหรือไม่อย่างไร (ณัฐนันท์ ประกายสันติสุข, 2541) มีเทคนิควิธีการ กระบวนการ และกิจกรรมใดบ้างที่จะทำให้เกิดผลวัตทางพฤติกรรมและการพัฒนาทางจริยธรรม (สมปอง นครไธสง, 2548) จนสามารถยืนอยู่บนลำแข้งของตัวเอง พึ่งตนเองได้โดยอาศัยความร่วมมือกันของชุมชนหรือสังคม ซึ่งถือว่าการดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่าและความหมาย (เพ็ญศิริ พันพา, 2545) ส่วนแนวคำถามที่แตกต่างกันนั้น นักวิจัยจะเน้นตั้งโจทย์หรือคำถาม

การวิจัยที่เน้นในมิติที่แตกต่างกัน นักวิจัยบางคนเน้นด้านเศรษฐกิจ (อนันต์ แม้นพยัคฆ์, 2549) บางคนเน้นด้านสังคม (สังคมสงเคราะห์/สวัสดิการสังคม) บางคนเน้นด้านการเมือง (พระมหาประยุติ เกร็มย์, 2548) แต่ถึงแม้จะมีมิติในการเน้นตั้งคำถามวิจัยแตกต่างกันก็ตาม สุดท้ายก็มีจุดเน้นที่เดียวกันคือ ทำอย่างไรจึงจะทำให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้ตระหนักและให้ความสำคัญแก่การนำแนวคิดพุทธธรรมไปปรับใช้ในการทำกิจกรรมในชุมชนหรือสังคมเพื่อให้เกิดดุลยภาพระหว่างมนุษย์ สังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม (จรรยาโรจน์ ปาโส, 2545) ในจำนวนนี้มีงานวิจัยอยู่ 2 เรื่อง ที่ไม่มีคำถามการวิจัย ซึ่งถือว่าเป็นข้อผิดพลาดของการออกแบบการวิจัย

สำหรับงานวิจัย 2 เรื่องที่ไม่มีคำถามการวิจัย หากวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ที่นักวิจัยต้องการรู้คำตอบเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์แล้วคำถามการวิจัยน่าจะมีว่า ในสถานการณ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป มนุษย์ควรจะมีการปรับประยุกต์หลักพุทธธรรมอย่างไร ภายใต้ระบบการพัฒนาระยะหลักกับการพัฒนาตามแนวพุทธธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ข้อค้นพบที่มีความน่าสนใจ แต่ข้อค้นพบที่ปรากฏในงานวิจัย 2 เรื่องนี้ ยังเป็นเพียงเลี้ยวส่วนของหลักพุทธธรรม คือ มีการประยุกต์พุทธธรรมแบบฉาบฉวย ทั้งนี้ เนื่องมาจากข้อบกพร่องของการออกแบบการวิจัยนั่นเอง ส่วนจำนวนงานวิจัยประเภทนี้มีทั้งสิ้น 9 เรื่อง ได้แก่

1. การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ด้วยกลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ เพื่อพัฒนาคุณธรรมครบวงจรชีวิต: กรณีศึกษา บ้านหนองน้ำจืด ตำบลท่าพริก อำเภอเมือง จังหวัดตราด (อนันต์ แม้นพยัคฆ์, 2549)
2. ขบวนการธรรมยาตราในสังคมไทย (พระมหาประยุติ เกร็มย์, 2548)
3. การศึกษาเรื่อง การพัฒนามนุษย์แนวพุทธกับพลวัตพฤติกรรมทางจริยธรรมของนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้น: ศึกษากรณี ค่ายคุณธรรมและศูนย์การเรียนรู้พระพุทธศาสนาตามแนวทางของสำนักงานพุทธมณฑล สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (สมปอง นครไธสง, 2548)
4. การดำเนินชีวิตในสังคมหลังการบำบัดของผู้ป่วยจิตเภท โรงพยาบาลศรีธัญญา (ชาติชาย ไบทัตทิมา, 2547)
5. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม: กรณีศึกษา บริษัท 505 โภคภัณฑ์ จำกัด (ณัฐหทัย ชลายนวิวัฒน์, 2546)
6. การประยุกต์ใช้พุทธธรรมกับการทำกิจกรรมในชุมชนของพระสงฆ์กลุ่มเสขิยธรรม (จรรยาโรจน์ ปาโส, 2545)
7. ระบบบุญนิยม: การพัฒนากองทุนสวัสดิการชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ศึกษาเฉพาะกรณี สาธารณโภคีศิระะอโคก ชุมชนศิระะอโคก (เพ็ญศิริ พันพา, 2545)

8. การประยุกต์หลักการบริหารเชิงพุทธในเรือนจำและทัณฑสถาน (พระมหาสุทธิพงศ์ ปานเพ็ชร, 2544)

9. ประสิทธิภาพของการสื่อสารในการเผยแพร่ธรรมะหลักสูตรการพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาและสันติสุข (ณัฐนันท์ ประกายสันติสุข, 2541)

จากจำนวนงานวิจัยทั้งสิ้น (39 เรื่อง) ผู้วิจัยจะแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทที่มีคำถามการวิจัย และประเภทที่ไม่มีคำถามการวิจัย ประเภทที่มีคำถามการวิจัยมีทั้งสิ้น 20 เรื่อง ส่วนประเภทที่ไม่มีคำถามการวิจัยมีทั้งสิ้น 19 เรื่อง เมื่อมองในภาพรวมของประเภทงานวิจัยที่มีโจทย์/คำถามการวิจัยจัดว่าอยู่ในเกณฑ์คุณภาพดี โดยอาศัยตรรกะขององค์ประกอบการออกแบบการวิจัย (research design) เป็นเกณฑ์ตัดสิน ส่วนงานวิจัยประเภทที่ไม่มีโจทย์/คำถามการวิจัยจัดอยู่ในเกณฑ์คุณภาพพอใช้ เพราะไม่เป็นไปตามองค์ประกอบของการออกแบบการวิจัยดังกล่าว แต่ทั้งสองประเภทยังมีประโยชน์ในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ทั้งสิ้น เพราะในเวลาวิเคราะห์สังเคราะห์ผู้วิจัยจะต้องคำนึงถึงทั้งส่วนที่ดีและไม่ดีของงานวิจัยทั้งหมด (39 เรื่อง) แล้วตีความเปรียบเทียบหาจุดด้อย-จุดเด่นของแต่ละเรื่อง แล้วนำมาวิเคราะห์ซ้ำอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งจะนำไปสู่ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโจทย์/คำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัยที่ตั้งไว้เบื้องต้น ซึ่งนั้นก็เท่ากับว่า ผู้วิจัยกำลังนำวิธีวิทยาของงานวิจัยที่กำลังทำอยู่นี้มาดำเนินการแล้วในขั้นตอนที่ 3 (ขั้นตอนการวิเคราะห์และสังเคราะห์งานวิจัยอภิमानเชิงคุณภาพ)

เมื่อย้อนกลับมาวิเคราะห์เกี่ยวกับประเด็นที่นักวิจัยไม่ได้ตั้งโจทย์/คำถามการวิจัยไว้เลยในการศึกษาเรื่องนั้น ๆ ซึ่งถือว่าเป็นจุดด้อยประการหนึ่งของงานวิจัยของนักวิจัยคนนั้น ๆ เพราะจะทำให้ภาพต่อของงานวิจัยที่กำลังศึกษาอยู่ขาดหายไป เป็นเหตุทำให้งานวิจัยขาดความสมบูรณ์ของเนื้อหาในการออกแบบการวิจัยของตน ยกตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับเศรษฐกิจพอเพียงในสังคมไทย” (พระมหาสง่า พลสงคราม, 2542) เป็นการศึกษาในเรื่องที่น่าสนใจมากสำหรับสังคมไทยทั้งในอดีตและปัจจุบัน เพราะเป็นการศึกษาในเรื่องที่สำคัญและจำเป็นสำหรับสังคมไทยเสมอมา ในเรื่องนี้นักวิจัยกล่าวถึงที่มาและความสำคัญของเศรษฐศาสตร์ทั้งสองกระบวนทัศน์ที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยและสังคมโลกอย่างชัดเจน แต่ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงสิ่ง/โจทย์ที่นักวิจัยต้องการค้นหาคำตอบ กล่าวแต่เพียงกว้าง ๆ ว่า จะศึกษาคำสอนทางพุทธศาสนาเปรียบเทียบกับแนวคิดทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์กระแสหลักของนักคิดนักวิชาการทั่ว ๆ ไปเท่านั้น จากจุดบกพร่องข้อนี้จึงทำให้องค์ประกอบการออกแบบการวิจัยทั้งหมดขาดความชัดเจนและความสอดคล้องกัน ที่จะนำไปสู่ข้อค้นพบในการวิจัยที่น่าเชื่อถือในที่สุด

ดังนั้น นักวิจัยจึงต้องมีความชัดเจนในกระบวนการวิจัยทั้งหมดทุกขั้นตอน ผลการศึกษาวิจัยจึงจะมีความน่าเชื่อถือและมีประโยชน์ทั้งในเชิงทฤษฎีและทางปฏิบัติ อีกทั้งเมื่อดูตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยแล้ว นักวิจัยมีความสนใจศึกษาในทางทฤษฎีเท่านั้น ไม่เน้นด้านการปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวัน คือ เป็นเพียงการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างกระบวนการทัศนสอง กระบวนการทัศนหลักของสังคมไทย (พ.ศ. 2542) หากจะมีการนำผลการศึกษาไปปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวัน อาจจะไม่เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลตามที่สังคมคาดหวังก็ได้ ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากกระบวนการการวิจัยที่นักวิจัยได้ดำเนินการไม่มีความชัดเจนและสอดคล้องกันนั่นเอง

แต่ถ้าหากไม่เคร่งครัดในเรื่องระเบียบวิธีวิจัยมากนัก เน้นเฉพาะผลการศึกษาที่จะนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ก็จะมีประโยชน์ต่อสังคมไม่น้อย ทั้งนี้ ก็เพราะหลักคำสอนของพุทธศาสนามีได้เน้นในเรื่องของระเบียบวิธีเกี่ยวกับกระบวนการแสวงหาความรู้ตามแนวคิดตะวันตกมากนัก แต่เน้นในเรื่องของการนำมาทดลองใช้ในชีวิตประจำวัน (ปฏิบัตินิยม/ปฏิบัติสังฆธรรม) เป็นหลัก หมายความว่า พุทธศาสนาเน้นเรื่องปฏิบัติมากกว่าหลักทฤษฎี แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าละทิ้งทฤษฎีเสียทีเดียว ทฤษฎีเป็นเพียงแค่เครื่องบ่งชี้ทิศทางเท่านั้น ไม่ใช่เป้าหมาย ซึ่งการที่จะไปให้ถึงเป้าหมายนั้น จะต้องอาศัยการปฏิบัติเป็นหลัก ซึ่งคำตอบนี้จะอยู่ในคำถามที่ ชาญณรงค์ บุญหนุน (2540) ได้ตั้งไว้ว่า การเป็นปฏิบัตินิยมของพุทธปรัชญาเถรวาทจะทำให้ต้องเป็นสัมพัทธนิยมในเรื่องความจริงด้วยหรือไม่? ซึ่งคำตอบก็คือ “พุทธปรัชญาเป็นสัมพัทธนิยมเชิงปฏิบัตินิยม” หรือในอีกความหมายหนึ่ง ก็คือ พุทธปรัชญาเป็นทฤษฎีแนววิภาษวาท ด้วยการจำแนกแยกแยะส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเข้าเป็นสังขารธรรมก็ดี อสังขารธรรมก็ดี แล้วตอบให้ตรงประเด็นคำถามทางวิธีวิทยานั้น ๆ

2. วัตถุประสงค์การวิจัย (objectives)

วัตถุประสงค์หรือจุดมุ่งหมายในการวิจัย เป็นเป้าหมายที่นักวิจัยต้องการจะบรรลุถึงในการวิจัยเรื่องนั้น รวมถึงสิ่งที่ต้องการจะทำในกระบวนการวิจัย อันจะช่วยให้บรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการนั้นได้ ในการออกแบบจุดมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการวิจัยควรพยายามตอบคำถามเหล่านี้ คือ เป้าหมายสูงสุดของการวิจัยคืออะไร? มีประเด็นอะไรบ้างที่ต้องการทำความเข้าใจ? และประเด็นเหล่านั้นมีความสำคัญอย่างไร? ทำไมจึงควรมีการวิจัยเรื่องนั้น? มีเหตุผลอะไรที่เราต้องให้ความสำคัญแก่เรื่องนั้น? และการวิจัยเรื่องนั้นมีคุณค่าเพียงใด? ทั้งด้านเพิ่มพูนความรู้และในทางนโยบาย ดังนั้น การวิจัยที่ไม่มีวัตถุประสงค์การวิจัยที่ชัดเจนเพียงพอ จึงมักจะไม่สามารถตอบคำถามการวิจัยได้ดีเท่าที่ควร ตลอดถึงกระบวนการวิจัยทั้งหมดของนักวิจัยผู้นั้นก็จะไม่ชัดเจน

ตามไปด้วย เพราะอะไร? ก็เพราะว่ากระบวนการวิจัยทั้งหมดในเรื่องนั้น ๆ จะมีความสัมพันธ์กัน เป็นลูกโซ่ ส่วนหนึ่งจะมีผลต่ออีกส่วนหนึ่งเสมอ ในกรณีนี้เมื่อผู้วิจัยได้จำแนกแยกแยะประเภท การวิจัยทั้งหมดดังกล่าวมาแล้ว จึงทำให้ผู้วิจัยสามารถสะท้อนวัตถุประสงค์การวิจัยเรื่องนั้น ๆ ที่ นักวิจัยศึกษาค้นคว้าเพื่อมุ่งไปสู่คำตอบตามโจทย์การวิจัยที่ตั้งไว้แต่ต้น

ประเภทที่ 1: การตั้งวัตถุประสงค์ร่วมของงานวิจัยประเภทนี้ คือ การมุ่งที่จะศึกษา แนวคิดระดับพุทธปรัชญาที่เป็นหลักการใหญ่ ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจในพุทธปรัชญา ญาณวิทยา ทางพุทธปรัชญา (ลักษณะวัต ปาละรัตน์, 2535) ทฤษฎีความจริงและเกณฑ์ตัดสินความจริง (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2540) วิเคราะห์เปรียบเทียบพุทธปรัชญากับปรัชญาสายอื่น ๆ (ศุภชัย สุวรรณสุทธิ, 2538; สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล, 2534) การนำเสนอแนวคิดทางพุทธปรัชญาเป็นกระบวนการทัศน์ ทางเลือกในการพัฒนาสังคม ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม (สุวิดา แสงสีหนาท, 2549) เป็นการศึกษาที่มุ่งเอาพุทธปรัชญาเป็นตัวตั้งและบูรณาการกับศาสตร์สาขา ต่าง ๆ ส่วนการตั้งวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันในรายละเอียดปลีกย่อย คือ เป็นการตั้งวัตถุประสงค์ เพื่อพิสูจน์ความจริงในเชิงทฤษฎีตามพระไตรปิฎก กับพิสูจน์ความจริงในระดับปฏิบัติ เช่น การศึกษาเปรียบเทียบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับเศรษฐกิจพอเพียงในสังคมไทย (พระมหาสง่า พลสงคราม, 2542) เป็นการศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาบริสุทธ์กับปรัชญาประยุกต์สมัยใหม่ หรือ แม้กระทั่งปรัชญาทางการเมืองบริสุทธ์ (ตามพระไตรปิฎก) กับการเมืองประยุกต์ เช่น แนวคิดและ ขบวนการประชาสังคมตามพระไตรปิฎกกับแนวคิดและขบวนการประชาสังคมในทางการเมือง ที่เกิดขึ้นจริงในสังคมไทย (พระมหาวิญญู ผลเจริญ, 2544; สุนัย เศรษฐ์บุญสร้าง, 2533)

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า วัตถุประสงค์ของกลุ่มงานวิจัยประเภทนี้ให้ความสำคัญแก่ กระบวนทัศน์ทางพุทธปรัชญาเป็นอย่างมากกว่า จะสามารถพัฒนาสังคมไปสู่เป้าหมายแห่งสันติสุข อย่างแท้จริง ไม่ใช่มุ่งศึกษาเพื่อเพิ่มพูนองค์ความรู้ในทางทฤษฎีเท่านั้น หากแต่มุ่งที่ผลของการวิจัย คือ ประโยชน์ในทางปฏิบัติของสังคม เช่น วัตถุประสงค์ของ สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล (2534) สุวิดา แสงสีหนาท (2549) และ ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย (2550)

ประเภทที่ 2: งานวิจัยประเภทนี้นักวิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ร่วมในประเด็นการ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาสังคมตามแนวทางพุทธศาสนา เพื่อหาทาง ออกให้แก่สังคมด้วยการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรม เช่น ความขัดแย้งทางสังคมในเรื่องการเมือง เศรษฐกิจ ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น (กษิรา เทียนส่องใจ, 2550; พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, 2547) ตลอดจนการนำเสนอแนวทางใหม่เพื่อการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวมให้แก่สังคม โดยมี ต้นแบบ คือ พระสงฆ์ เป็นผู้นำทางด้านความคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิดทางพุทธปรัชญาเพื่อ

การพัฒนาปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม ซึ่งวัตถุประสงค์ในประเภทที่ 2 นี้ จะคาบเกี่ยวไปในประเภทที่ 3 ด้วย คือ ด้านหน้าที่/บทบาท แต่นักวิจัยยังตั้งวัตถุประสงค์ไม่ลึกลงไปในด้านของการศึกษาหน้าที่/บทบาทของพระสงฆ์หรือบุคคลอื่น ๆ ที่ใช้แนวทางพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคม (วุฒินันท์ กันทะเตียน, 2541) ส่วนวัตถุประสงค์ที่แตกต่างในประเด็นย่อย จะเป็นการมุ่งศึกษาเกี่ยวกับประเด็นที่มีกรณีศึกษา (case study) กับไม่มีกรณีศึกษา และการศึกษาแนวความคิดพัฒนาผ่านสื่อบุคคลสำคัญ เช่น พุทธทาสภิกขุ (พระมหานครินทร์ แก้วโชติรุ่ง, 2548) ซึ่งส่วนใหญ่จะศึกษาแนวคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิดตามพระไตรปิฎกเป็นหลัก (documentary research) วัตถุประสงค์ของงานวิจัยประเภทนี้จะแตกต่างกับวัตถุประสงค์ประเภทที่ 1 คือ ประเภทที่ 1 มุ่งผลในทางทฤษฎีเป็นหลัก แต่ประเภทที่ 2 มุ่งผลทางทฤษฎีด้วยทางปฏิบัติด้วยไปพร้อม ๆ กัน แต่ทั้งสองประเภทก็ยังเป็นการศึกษาด้านแนวคิดทฤษฎีทางพุทธปรัชญาเป็นหลัก

ประเภทที่ 3: งานวิจัยประเภทนี้มีวัตถุประสงค์ร่วม คือ มุ่งศึกษาวิเคราะห์บทบาทและการกระทำตามบทบาทหรือหน้าที่ตามพุทธบัญญัติที่ได้รับมอบหมายของพุทธบริษัท โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ ที่เป็นผู้นำทางด้านบทบาทและการกระทำตามบทบาท บทบาทในที่นี้เป็นบทบาทหลักที่ติดตัวมาแต่กำเนิดและได้รับมาในภายหลัง เป็นความคาดหวังของประชาชนที่อยากเห็นพระสงฆ์ผู้ที่เขาหรือเธอเลื่อมใสศรัทธาได้แสดงออกถึงบทบาท อีกทั้งงานวิจัยประเภทนี้ยังมุ่งศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในการร่วมมือกับพระสงฆ์หรือบุคคลอื่นในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมของตนให้เป็นสังคมที่พึงปรารถนา (พระอุปกกรณ์ ชูเชื้อ, 2544; ภัทรพร สิริกาญจน, 2535) จุดเน้นของบทบาทตามพุทธบัญญัติในวัตถุประสงค์ของงานวิจัยประเภทนี้ คือ การมุ่งศึกษาถึงการให้ความช่วยเหลือ/การสงเคราะห์สังคมเพื่อให้เกิดความอยู่ดีมีสุขทั้งทางกายและจิตวิญญาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง บทบาทด้านการส่งเสริมให้ประชาชนดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ซึ่งถือว่าการกระทำตามบทบาทอย่างแท้จริงของพุทธบริษัท (พระมหาประสิทธิ์ รวณพิมาย, 2538) วัตถุประสงค์ร่วมอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ เป็นการศึกษาถึงบทบาทของพุทธบริษัทในการพัฒนาชนบทและเป็นการศึกษาในเชิงกรณีศึกษาเป็นสำคัญ (มีเพียง สุภา อุทโท (2541) ที่ใช้การวิจัยภาคสนามร่วมกับ Delphi Technique) ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า พุทธบริษัทโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ เป็นบุคคลสำคัญจริง ๆ ในชุมชนชนบท ส่วนวัตถุประสงค์ที่แตกต่างออกไปมีว่า นักวิจัยมุ่งศึกษาบทบาทที่เป็นมาในอดีตจนถึงปัจจุบันว่า พระสงฆ์ทำอะไร ที่ไหน ประสบความสำเร็จอย่างไร มีปัญหาอุปสรรคหรือไม่อย่างไร กับการมุ่งศึกษาบทบาทที่ควรจะเป็นในอนาคต (สุภา อุทโท, 2541) จุดต่างอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ เป็นการมุ่งศึกษาเปรียบเทียบระหว่างบทบาทของบุคคลหรือองค์กรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันและต่อไปในอนาคตว่า บทบาทจริงเป็นอย่างไร บทบาทในอุดมคติ

เป็นอย่างไร มีปัญหาอุปสรรคหรือไม่อย่างไร (พระธีระพล ชัยยะนุภาพ, 2547; สัจญา ภูแก้วเผือก, 2533)

ประเภทที่ 4: งานวิจัยในประเภทนี้มีจุดเน้นหรือวัตถุประสงค์ในการวิจัยร่วมว่า เพื่อศึกษาการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม สังคมในที่นี้หมายถึงรวมถึงปัจเจก กลุ่มคน และชุมชนด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชน ถือว่าเป็นหัวใจของการพัฒนาสังคมในกระบวนการวิวัฒนาการตามแนวทางพุทธปรัชญา เพราะสังคมไทยเป็นสังคมที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นชุมชน มีการไปมาหาสู่กันเหมือนพี่น้อง มีสายสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในฐานะพุทธบริษัทเหมือนกันและในฐานะประชาชนชาวไทยที่มีขนบธรรมเนียมประเพณีที่เน้นความเป็นมิตรสหาย มีเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานของการปฏิสัมพันธ์ เป็นสังคมที่ชาวตะวันตกมองว่า “เป็นสังคมแบบหลวมหรือมีโครงสร้างสังคมแบบหลวม” วัตถุประสงค์ของงานวิจัยประเภทนี้มีจุดเน้นที่สองตัวแปร/ปัจจัยหลัก คือ การแก้ปัญหาสังคมและการพัฒนาสังคม โดยอาศัยพุทธธรรมเป็นแกนกลางในการปฏิบัติ พร้อมกันนี้ก็จะมิใช่พระสงฆ์เป็นผู้นำในการปฏิบัติกร ตัวอย่างเช่น การประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการทำกิจกรรมกลุ่มในชุมชนของพระสงฆ์กลุ่มเสขิยธรรม และพระอาจารย์สุบิน ปณีโต เพื่อส่งเสริมให้ชุมชนรู้จักการพึ่งตนเอง อยู่กับธรรมชาติด้วยการถ้อยที่ถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน จนสามารถทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ ไม่เป็นสังคมบริโภคนิยมจนเกินขอบเขต หรือที่เรียกว่า “สังคมสุขนิยม” (จรรยาโรจน์ ปาโส, 2545; อนันต์ แม่นพาศ์, 2549) จุดเน้นอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ มีการศึกษาที่มุ่งด้านเศรษฐกิจสังคมเป็นสำคัญควบคู่กับพุทธธรรม ทั้งนี้เพื่อเป็นทางเลือกใหม่ในการพัฒนาสังคมหรือชุมชนตลอดถึงองค์กรธุรกิจเอกชน ให้สามารถผ่านวิกฤตการณ์ที่ประสบอยู่ไปได้ (ณัฐหทัย ชลายนวัฒน์, 2546) การประยุกต์ใช้พุทธธรรมนี้มีแนวทางในการปฏิบัติได้หลายแนวทาง เช่น เปิดเป็นหลักสูตรปฏิบัติหรือทำเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือจัดทำเป็นระบบกองทุนสวัสดิการ เป็นต้น (ณัฐนันท์ ประกายสันติสุข, 2541; สมปอง นครไธสง, 2548; พระมหาประณัติ เกรมย์, 2548; เพ็ญศิริ พันพา, 2545)

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า เป้าหมาย/วัตถุประสงค์ที่กำหนดในงานวิจัยประเภทที่ศึกษาการประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมในการพัฒนาสังคม ทุกเรื่องจะเน้นศึกษาประสิทธิภาพและประสิทธิผลของหน่วยสังคมหรือชุมชนเป็นหลัก แต่เมื่อมองในภาพรวมของสังคมใหญ่ยังขาดแนวร่วมหรือการประสานเป็นเครือข่ายแห่งการพัฒนาเป็นกระบวนการเดียวกัน ซึ่งเรื่องนี้จัดว่าเป็นปัญหาและอุปสรรคใหญ่ของกระบวนการพัฒนาที่เน้นพุทธธรรมเป็นแกนกลาง คล้ายกับว่าแนวทางการพัฒนาสังคมของรัฐเป็นอีกกระบวนการหนึ่ง (กระบวนการทัศน์การพัฒนาแนวตะวันตกที่เน้นความสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่งเป็นหลัก) แนวทางการพัฒนาสังคมของพุทธศาสนาเป็นอีกแนวทางหนึ่ง

(กระบวนการทัศน์การพัฒนาตะวันออกที่เน้นทางสายกลาง คือ ความพอเพียงเป็นหลัก) เป็นเส้นขนานที่สวนทางกัน ยากที่จะบรรจบได้ ฉะนั้น การพัฒนาสังคมไทยจึงไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควรจะเป็น

ดังนั้น งานวิจัยที่เน้นศึกษาหลักพุทธธรรมเพื่อการพัฒนาสังคม จึงควรย้อนสำรวจกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาทั้งของตะวันตกและตะวันออก แล้ววิเคราะห์เปรียบเทียบหาจุดแข็งที่จะนำไปสู่จุดยืนร่วมกัน โดยเป้าหมาย/วัตถุประสงค์ในการวิจัยควรจะกำหนดไว้ว่า เพื่อเปรียบเทียบและเสนอชุดของคำอธิบาย เพื่อการเชื่อมโยงกระบวนการทัศน์การพัฒนาระแสหลักเข้ากับพุทธกระบวนการทัศน์ที่จะนำไปสู่การสร้างบูรณาการภาพทางแนวคิดในการอธิบายปัญหาทางโครงสร้างสังคมและผลพลอยได้ที่จะเกิดตามมาอาจจะสามารถปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคมเสียใหม่ ให้กลายเป็นสังคมแห่งศีลธรรมและจริยธรรมทั้งระบบ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ อาจจะค่อยเป็นค่อยไปที่ละขั้นตอน ตั้งแต่ระดับบุคคล กลุ่ม ชุมชน และสังคมส่วนรวม

3. แนวคิดในการวิจัย (conceptual framework)

ในการวิจัยแต่ละเรื่องจะต้องมีกรอบโมทัศน์หรือกรอบทางทฤษฎีที่นักวิจัยจะใช้ในการตอบคำถามการวิจัยที่ตั้งเอาไว้ แนวคิดในการวิจัยจะบอกเราว่า ปรากฏการณ์หรือสิ่งที่เราจะศึกษานั้นน่าจะเป็นอย่างไร? มีทฤษฎี ข้อค้นพบ และกรอบแนวคิดอะไรบ้างที่จะเป็นแนวทางในการศึกษาของเรา? ผลจากการศึกษาที่ผ่านมา ผลจากการทดลองศึกษาในเบื้องต้น หรือประสบการณ์ส่วนตัวของนักวิจัยอะไรบ้างที่พอจะนำมาใช้ประโยชน์ในการศึกษาคั้งนี้? ดังนั้น องค์ประกอบที่สำคัญในการออกแบบการวิจัยจึงเชื่อมโยงกับแง่มุมทางทฤษฎีเพื่อทำความเข้าใจประเด็นที่เราจะศึกษา ในการวิจัยแต่ละเรื่อง หากนักวิจัยมีกรอบแนวคิดในการวิจัยที่ชัดเจนเพียงพอและเหมาะสมกับโจทย์การวิจัยและวัตถุประสงค์การวิจัยแล้ว ก็เท่ากับว่านักวิจัยได้พยายามตอบคำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์การวิจัยในเบื้องต้นแล้ว และจะได้ข้อค้นพบที่ชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นในเมื่อทำการวิจัยเสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว ในทางตรงกันข้าม หากนักวิจัยขาดแนวคิดที่ดีพอในการวิจัย จะทำให้นักวิจัยมีความยุ่งยากในการวิเคราะห์ตีความและอาจจะทำให้ผลของข้อค้นพบในการวิจัยเรื่องนั้นขาดความน่าเชื่อถือก็เป็นได้ ทั้งนี้ก็เพราะว่านักวิจัยขาดเครื่องมือหรือเสปียงเดินทางที่สำคัญประการหนึ่งไปนั่นเอง ตามความหมายนี้ กรอบแนวคิดในการวิจัยเชิงคุณภาพ จึงหมายถึง กรอบที่เป็นเพียงแนวทางบอกเรื่องราวที่จะศึกษาพร้อมทั้งบริบทที่จะศึกษาเพื่อให้การวิจัยมีความสะดวกและเป็นแนวทางหนึ่งที่จะให้นักวิจัยมองเห็นการออกแบบการวิจัยของตนว่า น่าจะมีโจทย์/คำถามการวิจัย พร้อมทั้งวัตถุประสงค์ในการวิจัยอย่างไร จึงจะได้ผลการศึกษาที่เป็นไปตามจุดมุ่งหมายของการวิจัยที่ตั้งไว้ในเบื้องต้น

ประเภทที่ 1: งานวิจัยในประเภทนี้มีกรอบมโนทัศน์เรื่องการพัฒนาสังคม (ไทย) ซึ่งเป็นกรอบมโนทัศน์ใหญ่ครอบคลุมกรอบมโนทัศน์ทั้งหมด กล่าวได้ว่าเป็นทัศนะแม่บทในการพัฒนา ทัศนะแม่บทที่ว่านี้ คือ พุทธปรัชญาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งถือว่าเป็นศาสดาแทนองค์พระพุทธเจ้าโดยแบ่งออกเป็นพุทธปรัชญาเกี่ยวกับ ความรู้ ความจริง ปรัชญาสังคมเกี่ยวกับมนุษย์และการดำเนินชีวิตในสังคม (ลักษณะวัตต์ ปาละรัตน์, 2535; ชาญณรงค์ บุนนาค, 2540; พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์, 2533) นอกจากนี้ พุทธปรัชญายังได้แสดงถึงรูปแบบการดำเนินชีวิตด้านการเมือง เศรษฐกิจ และ/หรือวัฒนธรรมทางสังคมนั้น ๆ เป็นการทบทวนแนวคิด ทฤษฎีในเชิงวิเคราะห์ สังเคราะห์และเปรียบเทียบผลดี-ผลเสียระหว่างกระบวนทัศน์ในการพัฒนา ตะวันออก-ตะวันตก เทียบเคียงกันด้าน/มิติต่าง ๆ ทางสังคม (พระมหาสง่า พลสงคราม, 2542; ศุภชัย สุวรรณสุทธิ, 2538; ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, 2550; สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล, 2534) เมื่อมองภาพรวมการสร้างกรอบแนวคิดทฤษฎีเพื่อใช้เป็นกรอบมโนทัศน์ในการวิจัยของนักวิจัยทุกคนที่ได้สำรวจทบทวนวรรณกรรมพุทธปรัชญาว่าด้วยความรู้ความจริง หรือกระบวนการพัฒนาสังคม ด้านการเมือง เศรษฐกิจ เป็นต้น นับว่าอยู่ในเกณฑ์ที่สอดคล้องกับคำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์ การวิจัยของตน ถึงแม้ว่าในการวิจัยหลายเรื่องนักวิจัยจะไม่ได้ตั้งคำถามการวิจัยไว้ก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาจากวัตถุประสงค์การวิจัย นักวิจัยทุกคนได้ทบทวนแนวคิด/วรรณกรรมต่าง ๆ ได้สอดคล้องเหมาะสม และเป็นประโยชน์ทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติในกระบวนการวิจัยขั้นต่อไปในการวิจัยเรื่องนั้น ๆ

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ในหลาย ๆ เรื่อง นักวิจัยเมื่อทำการทบทวนวรรณกรรมเพื่อสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัยของตนพบว่า นักวิจัยได้พยายามตอบคำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์ การวิจัยเรียบร้อยแล้วในระดับหนึ่ง ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของพระมหาวิชัย ผลเจริญ (2544) ที่ตั้งวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ไว้ว่า เพื่อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาประชาสังคมในประเทศไทยตามหลักการในพุทธศาสนา นอกจากนี้ ก็ยังมีงานวิจัยของ ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย (2550) และ พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์ (2533) ซึ่งเป็นการยืนยันว่า นักวิจัยแต่ละคนได้ทบทวนวรรณกรรมที่สอดคล้องกับเรื่องที่ทำ และจะนำไปสู่ข้อค้นพบในการวิจัยที่มีคุณภาพ

ประเภทที่ 2 : แนวคิดในการวิจัยประเภทนี้เป็นแนวคิดที่นักวิจัยมุ่งให้ความสำคัญแก่การสร้างกรอบมโนทัศน์ว่าด้วยหลักการและวิธีการประยุกต์พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม แตกต่างจากประเภทที่ 1 ที่เป็นเชิงอุดมการณ์หรือหลักการใหญ่ทางพุทธปรัชญาอย่างเดียว การสร้างกรอบมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องกับหลักการและวิธีการประยุกต์พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมนั้น นักวิจัยมีจุดร่วมสำคัญ คือ การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาสังคมส่วนรวมที่เป็นสังคมใหญ่ในระดับ

โครงสร้างสังคม วรรณกรรมที่นักวิจัยทบทวนจึงเกี่ยวข้องกับการแสวงหาแนวทางในการแก้ปัญหาสังคม เช่น ความขัดแย้งทางสังคมด้านการเมือง เศรษฐกิจ หรือปัญหาด้านสุขภาพจิต เป็นต้น (กษิรา เทียนส่องใจ, 2550; พระปลัดเสนาห์ ธมฺมวโร และคณะ, 2546; อุดม ตะหนอง, 2545) วรรณกรรมที่เสนอรูปแบบหรือแนวทางในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาจะเน้นกระบวนการทางพุทธสันติวิธีเป็นแกนหลักและเสริมด้วยแนวคิดทางสังคมทั่ว ๆ ไป (พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตินุญยากอ), 2547; พระมหานครินทร์ แก้วโชติรุ่ง, 2548) กรอบมโนทัศน์งานวิจัยในประเภทนี้ นักวิจัยส่วนมากทำได้สอดคล้องกับโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัย มีเพียงบางเรื่องที่นักวิจัยสร้างกรอบมโนทัศน์ยังไม่ค่อยสอดคล้องกับโจทย์/คำถามและวัตถุประสงค์ในการวิจัยเท่าที่ควร เช่น วุฒินันท์ กันทะเตียน ที่ทำการวิจัยเรื่อง พระสงฆ์กับการเมือง: แนวคิดและบทบาทในสังคมไทยปัจจุบัน นักวิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมเฉพาะหน้าที่ของพระสงฆ์ตามพระธรรมวินัยเท่านั้น ซึ่งถ้าหากนักวิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมด้านการเมืองที่เกี่ยวข้องกับปัญหาวิจัยในสมัยนั้นเพิ่มเติม จะทำให้กรอบมโนทัศน์มีความหลากหลายยิ่งขึ้น มีมุมมองในการวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อให้ได้ผลการวิจัยด้านแนวคิดและบทบาทของพระสงฆ์เพิ่มขึ้น

การทบทวนวรรณกรรมเพื่อสร้างกรอบแนวคิดในการวิจัยเบื้องต้นนี้ ในหลาย ๆ เรื่อง นักวิจัยก็ได้ตอบปัญหาการวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัยไปพร้อม ๆ กันด้วย เช่น เรื่อง การศึกษาวิเคราะห์ภัยทานเพื่อจัดการความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบัน ของ กษิรา เทียนส่องใจ (2550) เรื่อง พระพุทธศาสนากับการพัฒนาสังคม: ศึกษาความคิดเห็นของพระสังฆาธิการต่อการพัฒนาสังคมของพระพยอม กัลยาโณ ของ พระมหามาโนช ศึกษา (2539) เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าการวิจัยเกือบทั้งหมดในประเภทนี้ใช้การวิจัยเอกสารเป็นหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากหลักฐานทางพระไตรปิฎกทั้งภาษาไทยและบาลี

ประเภทที่ 3: กรอบมโนทัศน์ในการวิจัยประเภทนี้เกิดจากการทบทวนวรรณกรรมเรื่องบทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์เป็นหลักในการพัฒนาสังคมไทย (สังคมอื่นทางอ้อม) เน้นบทบาทด้านการพัฒนาชุมชนเป็นหลัก เพราะสังคมไทยจะมีความแตกต่างอย่างมากระหว่างเมืองกับชุมชนชนบท เหตุว่าฐานการพัฒนาของรัฐเน้นที่ความเป็นเมืองไม่ใช่ชนบท ดังนั้น การศึกษาวิจัยที่มีพระสงฆ์เป็นผู้นำในการพัฒนาจึงเป็นการศึกษาวิจัยที่เน้นชนบทเป็นเป้าหมายหลัก เพราะพระสงฆ์อยู่กับชุมชนชนบทไม่ใช่เมืองที่มีรัฐเป็นผู้นำในการพัฒนา จุดร่วมของการทบทวนวรรณกรรมในประเภทนี้คือ บทบาทด้านการพัฒนาชนบทของพระสงฆ์ที่เน้นการพัฒนาด้านความเป็นอยู่/เศรษฐกิจเป็นหลัก เป็นการพัฒนาเพื่อให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง ฟุ้งตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งการพัฒนาจากภายนอกชุมชน อย่างเช่น ชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์/ธุรกิจชุมชน เป็นต้น

ขณะเดียวกันก็ใช้การพัฒนาในการเผยแพร่ธรรมด้วย (วิสมัญญา พุยไธสงค์, 2544; พระธีระพล ชัยยะอนุภาพ, 2547) บทบาทของพระสงฆ์ในประเภทนี้ เช่น การทำหน้าที่เป็นพระธรรมทูตด้วยการ 1) ศึกษาธรรม 2) ปฏิบัติธรรม 3) เผยแผ่ธรรม และ 4) รักษาธรรม (พระมหาประสิทธิ์ รวมพิมาย, 2538; ภัทรพร สิริกาญจน, 2535) อนึ่ง การทบทวนบทบาทในลักษณะนี้นักวิจัยได้ทำการทบทวน ใน 2 ลักษณะ คือ หนึ่ง บทบาทในปัจจุบัน สอง บทบาทในอนาคต (สุภา อุตโท, 2541)

ประเภทที่ 4: กรอบมโนทัศน์ในการวิจัยประเภทนี้ว่าด้วยการประยุกต์ใช้พุทธธรรม ในการพัฒนาสังคมของทั้งพระสงฆ์และบุคคลทั่ว ๆ ไปที่เป็นชาวพุทธที่นำหลักการหรือพุทธปรัชญามาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนชนบทเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งพึ่งตนเองได้ คล้ายกับประเภทที่ 3 เน้นผลที่เกิดขึ้นแก่ชุมชนเป็นหลัก จุดร่วมของการทบทวนวรรณกรรมก็คล้ายกับประเภทที่ 3 คือ เน้นการทบทวนวรรณกรรมเพื่อสร้างกรอบมโนทัศน์ว่าด้วยเรื่องการพัฒนาแนวพุทธว่า พุทธศาสนามีกระบวนการพัฒนาเป็นอย่างไร ปรับประยุกต์ใช้อย่างไร การบริหารจัดการเชิงพุทธจะต้องทำอย่างไรจึงจะสำเร็จผล เน้นผลด้านความเป็นอยู่/เศรษฐกิจเป็นหลักควบคู่กับสันติสุขของชุมชนและสังคม ไม่แปลกแยกระหว่างพุทธธรรมกับกระแสโลกาภิวัตน์ (จรัญโรจน์ ปาโล, 2545; อนันต์ แม่นพย์คัมภ์, 2549; ญัฐนันท์ ประกายสันติสุข, 2541; เพ็ญศิริ พันพา, 2545) นอกจากนี้ กรอบมโนทัศน์ในงานวิจัยประเภทนี้นักวิจัยยังให้ความสำคัญแก่พุทธธรรมที่สามารถนำมาปรับแก้พฤติกรรมของบุคคลให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้นได้ทั้งด้านกาย วาจา ใจ เช่น ความรับผิดชอบต่อตนเอง/ครอบครัว มีความสามัคคีกัน พุดจาดี มีความเสียสละ ด้วยการนำหลักพุทธธรรมขั้นพื้นฐานเข้าไปใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น หลักไตรสิกขา การยอมรับเรื่องกรรม (การกระทำ) ความสันโดษ เป็นต้น (ชาติชาย ไบทัตทิม, 2547; สมปอง นครไธสง, 2548)

4. วิธีการวิจัย (methods)

วิธีการวิจัย หมายถึง สิ่งที่เราจะลงมือทำจริง ๆ ในการวิจัย นั่นคือ เราจะใช้แนวการศึกษา (approach) และเทคนิคในการเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูลอะไรบ้าง? เราจะมีวิธีบูรณาการข้อมูล ที่รวบรวมมาโดยใช้เทคนิคการเก็บข้อมูลแบบต่าง ๆ ได้อย่างไร? และจะทำการสังเคราะห์ผลจากการวิเคราะห์ข้อมูลแบบต่าง ๆ ให้เข้ากันเป็นเนื้อเดียวได้อย่างไร? ส่วนนี้ของการออกแบบมีสิ่งที่ควรนำมาพิจารณา 4 ประการ คือ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างการวิจัยของเรากับประชากรที่จะถูกวิจัย (2) การเลือกพื้นที่และประชากรที่เราจะศึกษา (3) วิธีการที่จะใช้ในการเก็บข้อมูล และ (4) วิธีการที่เราจะใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ตามความหมายนี้ วิธีการวิจัยจึงเปรียบเสมือนภาพต่อ

ตัวที่สำคัญที่สุดในการวิจัยที่จะทำให้ผลการวิจัยที่ต้องการมีความถูกต้อง ชัดเจน สอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด ที่จะนำไปสู่การวางแผน การแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมตามแนวทางพุทธบูรณาการศาสตร์และสหวิทยาการ เป็นเรื่องที่นักวิจัยทุกคนจะต้องตระหนักอยู่เสมอว่า ข้อมูลที่เราต้องการนั้นควรจะนำแนวทางการศึกษาด้วยวิธีใดมาศึกษาจึงจะบรรลุเป้าหมายตามโจทย์การวิจัย คำถามการวิจัย และวัตถุประสงค์ในการวิจัยได้ และในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคมยิ่งเป็นเรื่องยากที่นักวิจัยจะสามารถดำเนินการวิจัยตามแนวทางการวิจัยที่ตนเองเลือกมาใช้ได้ทั้งหมด เพราะมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคมมีความเป็นพลวัตสูงและมีความเป็นอัตวิสัยสูงเช่นเดียวกัน ดังนั้น ในการวิจัยเชิงคุณภาพเกี่ยวกับมนุษย์และปรากฏการณ์ทางสังคม จึงถูกมองว่านักวิจัยคือเครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการวิจัย เพราะนักวิจัยสามารถวิเคราะห์ สังเคราะห์ และตีความข้อมูลที่มีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยสูงได้มากกว่าเครื่องมืออื่น ๆ นั้นหมายความว่า นักวิจัยจะต้องมีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยสูงเช่นเดียวกัน แต่เครื่องมืออื่น ๆ มีความเป็นพลวัตและความเป็นอัตวิสัยน้อย เพราะมีข้อจำกัดหลาย ๆ ด้าน เช่น บุคคล สถานที่ หรือสภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวย เป็นต้น

วิธีการวิจัยเกี่ยวข้องอย่างมากกับเทคนิคการวิจัย เปรียบเสมือนเหรียญที่มีสองด้าน กล่าวคือ วิธีการวิจัยเป็นเรื่องที่นักวิจัยคนหนึ่ง ๆ ตัดสินใจว่าจะใช้แบบแผนอะไรในการดำเนินการวิจัย ซึ่งมีพื้นฐานมาจากญาณวิทยา เมื่อตัดสินใจได้แล้ว นักวิจัยคนนั้นก็就会เลือกเอาส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในแบบแผนการวิจัยนั้น ซึ่งก็คือ เทคนิคการวิจัย (เครื่องมือการวิจัย) มาดำเนินการทั้งก่อน-ขณะนั้น-และหลังดำเนินการ เพื่อให้การวางแผนเก็บข้อมูลที่ดี ขณะเก็บข้อมูลที่ดี และหลังเก็บข้อมูลเสร็จแล้วก็ได้ ข้อมูลที่มีคุณภาพ เพียงพอ และตอบโจทย์/คำถามการวิจัยรวมถึงวัตถุประสงค์ในการวิจัยด้วย ดังนั้น วิธีการวิจัย จึงหมายถึง การที่นักวิจัยจะต้องมีการออกแบบการวิจัยล่วงหน้าว่าจะเก็บข้อมูลอย่างไร เก็บด้วยวิธีอะไร เสร็จแล้วจะวิเคราะห์-สังเคราะห์-ตีความอย่างไร จึงจะได้ผลการวิจัยที่มีความถูกต้องตรงประเด็นทั้งภายใน-ภายนอก ในประเด็นทั้งหมดที่กล่าวมามีเกณฑ์พิจารณาความสอดคล้องง่าย ๆ คือ นักวิจัยจะต้องออกแบบวิธีการวิจัยที่สามารถเลือกผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย รูปแบบการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล รวมถึงการบูรณาการกันของข้อมูลที่ได้วิเคราะห์เสร็จแล้ว และจุดเน้น คือ จะต้องสอดคล้องกับปัญหาวิจัย คำถามวิจัย และวัตถุประสงค์ในการวิจัยอย่างลงตัว อันจะนำไปสู่ความถูกต้องตรงประเด็นของผลการวิจัยในภายหลังได้

ประเภทที่ 1: วิธีการวิจัยของงานวิจัยประเภทนี้เป็นการวิจัยเอกสารเป็นหลัก ซึ่งก็คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และอรรถนิเทศหรืออรรถนิเทศ เป็นการศึกษาเอกสารล้วน ๆ 5

เรื่อง เช่น พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์ (2533) ที่เหลือทั้งหมดเป็นการวิจัยเอกสารผสมกับการวิจัยภาคสนาม ด้วยการสัมภาษณ์และสังเกตเป็นหลัก ซึ่งถือว่าการใช้วิธีการวิจัยที่เหมาะสมสอดคล้องกับโจทย์การวิจัย คำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัย เพราะการศึกษาพุทธปรัชญาจะต้องศึกษาจากเอกสารหรือข้อมูลระดับปฐมภูมิเป็นหลัก นั่นก็คือ พระไตรปิฎก ที่ถือว่าเป็นคำสอนดั้งเดิมของพระพุทธเจ้าบรมศาสดา เอกสารประเภทอื่นตั้งแต่ชั้นทุติยภูมิลงไป อาจมีความคลาดเคลื่อนได้ เพราะจะเป็นการตีความหรือเพราะอคติของนักวิจัยหรือนักคิดนักวิชาการคนนั้น ๆ ซึ่งข้อมูลที่ได้จะไม่ค่อยสอดคล้อง/ถูกต้องกับพุทธปรัชญาอย่างแท้จริง กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาก็คือ ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธปรัชญา เป็นการเลือก/สุ่มแบบเจาะจงหรือเชิงทฤษฎี ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง ด้านเศรษฐศาสตร์หรือผู้ดำเนินชีวิตตามแนวทางพุทธปรัชญาเพื่อสันติสุขของตนเองและสังคม (พระมหาวิชัย ผลเจริญ, 2544; สุนัย เศรษฐบุญสร้าง, 2533; ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, 2550) สำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูล นักวิจัยใช้แนวทางการสัมภาษณ์และการสอบถามผู้รู้เป็นหลัก ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลใช้แนวทางการตีความของนักวิจัยเป็นหลัก (interpretive) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ ลักษณะวิวัฒน์ ปาละรัตน์ (2535) ที่ใช้ตัวนักวิจัยเป็นเครื่องมือหลักในการตีความพุทธปรัชญาในเรื่องของญาณวิทยาว่าเป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่? ซึ่งคำตอบก็คือ เป็นในความหมายอย่างอ่อน ไม่เป็นในความหมายอย่างเคร่งครัด

อนึ่ง การวิจัยประเภทนี้ยังมีการศึกษาที่เป็นกรณีศึกษาอยู่สองคน คือ สุนัย เศรษฐบุญสร้าง (2533) ด้านอุดมการณ์ทางการเมืองของสำนักสันติอโศก และสุวิดา แสงสีหนาท (2550) ด้านกระบวนการทัศน์และยุทธศาสตร์การพัฒนาสังคมไทยตามแนวทางพุทธปรัชญาบูรณาการศาสตร์และสหวิทยาการ เหตุที่เป็นกรณีศึกษา เพราะสองกรณีนี้มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ เป็นกลุ่มองค์กรที่มีแนวทางการปฏิบัติตามหลักพุทธปรัชญาที่มีความโดดเด่นทางสังคม เช่น การดำเนินกิจกรรมทางการเมืองของสำนักสันติอโศก การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของที่อิงอยู่กับศีลธรรม เป็นต้น เป็นการศึกษาแนวเปรียบเทียบระหว่างแนวคิดพุทธกับแนวคิดทางตะวันตก คือ ชาญาณรงค์ บุญหนุน (2540) เรื่องความจริงในพุทธปรัชญาเถรวาท และแนวคิดพุทธดั้งเดิมกับแนวคิดประยุกต์ คือ พระมหาสง่า พลสงคราม (2542) เรื่องเศรษฐศาสตร์พุทธกับเศรษฐกิจพอเพียงของไทย ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับวิธีการวิจัยประเภทที่ 1 นี้ว่า นักวิจัยให้ความสำคัญต่อการวิจัยบริสุทธิ์มากกว่าการวิจัยประยุกต์ ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าการศึกษเกี่ยวกับพุทธปรัชญาดั้งเดิมเป็นการศึกษาที่มีหลักการต่างกับสังคมศาสตร์และยากจะทำได้ในระดับปฏิบัติการ จึงต้องหันมาให้ความสนใจแก่การวิจัยเชิงเอกสารเป็นหลัก และอีกประการหนึ่งก็น่าจะมาจากหลักการในการวิจัยเกี่ยวกับพุทธปรัชญาที่ต้องศึกษาผ่านทางเอกสารเท่านั้น หรือถ้าใช้วิธีการวิจัยรูปแบบอื่น อาจจะมี

ข้อจำกัดและไม่สามารถเข้าถึงความรู้/ความจริงก็อาจเป็นไปได้ นี่คือจุดร่วมของวิธีการวิจัยประเภทที่ 1 ส่วนจุดแตกต่างของการวิจัยประเภทนี้มีจุดเดียวคือ การวิจัยของ สุวิตา แสงสีหนาท ที่เป็นการศึกษาวิจัยแนวสหวิทยาการ ใช้ทั้งการวิจัยบริบทและวิธีการวิจัยประยุกต์ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องยากที่จะทำให้สำเร็จได้ เมื่อมองในระดับวิธีการวิจัยถือว่า สุวิตา ทำได้สำเร็จ แต่เมื่อมองในระดับการประยุกต์ใช้ทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมปัจจุบัน ยังถือว่ามีความสำเร็จน้อยมาก เพราะเป็นการทวนกระแสโลกและไม่สามารถบูรณาการศาสตร์ที่เรียกว่า “สหวิทยาการ” ให้ดำเนินไปในแนวทางเดียวกัน บูรณาการกันในระดับปฏิบัติได้

ประเภทที่ 2: วิธีการวิจัยในประเภทที่ 2 นี้ ไม่แตกต่างจากประเภทที่ 1 มากนัก เป็นการวิจัยเอกสารเกี่ยวกับพุทธปรัชญาจากข้อมูลปฐมภูมิ เช่น พระไตรปิฎกเป็นหลัก ประกอบกับการวิจัยภาคสนามเพื่อเป็นการยืนยันการวิจัยเอกสารให้มีความน่าเชื่อถือและเข้มข้นขึ้น (credibility and rigor) ทั้งด้านกลุ่มตัวอย่างที่เป็นการเลือกแบบเจาะจง วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์ผู้รู้ และวิธีการวิเคราะห์ข้อมูล คือ การยึดแนวตีความ (interpretive) ของนักวิจัยเป็นหลัก แต่อาจจะมีข้อแตกต่างตรงที่ประเภทที่ 2 นี้ เน้นการวิจัยภาคสนามมากขึ้นกว่าประเภทที่ 1 เช่น งานวิจัยของ พระมหามานช ศึกษาศา (2539) ด้านการพัฒนาสังคมของพระพยอม กัลยาโณ หรือของ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญญากร) (2547) ซึ่งการวิจัยภาคสนามมีความสำคัญพอ ๆ กับการวิจัยเอกสาร ประเภทที่ 2 นี้ มีการวิจัยเอกสารล้วน ๆ อยู่ 2 เรื่อง คือ งานวิจัยของ กษิรา เทียนส่องใจ (2550) ด้านอภัยทาน และของ พระมหานครินทร์ แก้วโชติรุ่ง (2548) ด้านสันติภาพเป็นการวิจัยเชิงผสมผสานวิธีการวิจัยอยู่ 1 เรื่อง (เชิงคุณภาพพบเชิงปริมาณ) คือ งานวิจัยของ พระปลัดเสนต์ ฐมฺมวโร และคณะ (2546) เป็นการศึกษากรณีศึกษาอยู่ 2 เรื่อง คือ งานวิจัยของ พระมหามานช ศึกษาศา (2539) และของ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺยบุญญากร) (2547) จุดร่วมในวิธีการวิจัยของงานวิจัยประเภทนี้อยู่ที่เป็นการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้จากข้อมูลพื้นฐานมากขึ้น (half-grounded theory) ส่วนข้อแตกต่างอยู่ที่ความสัมพันธ์ระหว่างวิธีการวิจัยกับกลุ่มตัวอย่างที่ถูกวิจัย ซึ่งจะส่งผลต่อคำถามการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัยและข้อค้นพบในการวิจัยในภายหลังได้ เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในงานวิจัยของ กษิรา เทียนส่องใจ (2550) ซึ่งเป็นการวิจัยเอกสารล้วน ๆ แต่นักวิจัยตั้งวัตถุประสงค์ในการวิจัยข้อหนึ่งว่า เพื่อศึกษาวิเคราะห์อภัยทานเพื่อจัดการความขัดแย้งในสังคมไทยปัจจุบัน เป็นการตั้งวัตถุประสงค์ขัดแย้งกับวิธีการวิจัย ทั้งนี้วิธีการวิจัยของนักวิจัยในงานลักษณะนี้ ควรจะต้องศึกษาในแนวการวิจัยเอกสารผนวกกับการวิจัยสนาม ด้วยการเลือกกลุ่มตัวอย่างกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่เป็นตัวแทนในการศึกษา นั่นคือ ควรจะศึกษาเป็น

กรณีศึกษามากกว่า ซึ่งจะเป็นการศึกษาที่สอดคล้องกันทั้งกระบวนการวิจัย ทั้งคำถามการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัย วิธีการวิจัยและข้อค้นพบในการวิจัย เป็นต้น

ประเภทที่ 3: วิธีการวิจัยในงานวิจัยประเภทนี้ ยังเป็นการใช้การวิจัยเอกสาร ประกอบกับการวิจัยภาคสนามเช่นเดียวกับประเภทที่ 1-2 แต่ประเภทที่ 3 นี้ เน้นการวิจัยภาคสนามเป็นหลัก การวิจัยเอกสารทำหน้าที่เสมือนว่าเป็นองค์ประกอบเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ น่าเชื่อถือและแกร่งขึ้น การวิจัยประเภทนี้นักวิจัยเน้นการเข้าไปฝังตัวหรือทำหน้าที่เป็นคนใน (emic) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบันและหลาย ๆ เรื่องคล้ายกับว่าเป็นการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ พระอุปกกรณ์ ชูเชื้อ (2544) ด้านบทบาทพระสงฆ์ กับสิ่งแวดล้อม แม้นักวิจัยไม่ได้บอกว่าตนเองใช้การวิจัย PAR แต่รูปแบบ/วิธีการรวบรวมข้อมูลเป็นเช่นเดียวกับการวิจัย PAR จึงถือว่าการวิจัยเรื่องนี้มีความน่าสนใจในเรื่องของวิธีการวิจัย เพราะเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพอย่างแท้จริง รวมถึงการวิจัยของ ภัทรพร สิริกาญจน (2535) เกี่ยวกับบทบาทของ พระคำเขียน สุวณฺโณ จัดว่าเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพที่มีวิธีการวิจัยน่าสนใจ เป็นเชิงคุณภาพที่มีคุณภาพอย่างแท้จริง เพราะในเรื่องนี้นักวิจัยใช้การวิจัยเชิงเปรียบเทียบระหว่างข้อมูล เอกสารกับข้อมูลภาคสนาม และใช้นักวิจัยร่วมเพื่อประเมินคุณภาพของข้อมูลทั้งทางเอกสารและ ข้อมูลภาคสนามด้วย ดังนั้น ข้อค้นพบที่ได้จึงจัดว่ามีความน่าเชื่อถือและแกร่ง เพราะได้ข้อมูลทั้ง เชิงคนนอกและคนใน เป็นการวิจัยกรณีศึกษาที่มีความสอดคล้องในเรื่องวิธีการวิจัยกับโจทย์/ คำถามการวิจัย รวมถึงวัตถุประสงค์ในการวิจัยด้วย

ในการวิจัยประเภทนี้ นักวิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงผสมผสานวิธีอยู่ 4 เรื่อง (เชิงคุณภาพ บวกเชิงปริมาณ) คือ งานวิจัยของ พระมหาประสิทธิ์ รวมพิมาย (2538) ด้านบทบาทพระธรรมทูต สมชาย สุรชาติ (2530) ด้านพระสงฆ์กับสมุนไพรรักษา ภูแก้วเผือก (2533) ด้านการเปรียบเทียบ บทบาทของวัดกับกรมประชาสัมพันธ์ในการสงเคราะห์เด็กกำพร้าและเด็กยากไร้ สุภา อุทโท (2541) ด้านบทบาทพระสงฆ์ในอนาคต การศึกษาเปรียบเทียบมีอยู่ 2 เรื่อง คือ งานวิจัยของ ภัทรพร สิริกาญจน (2535) กับ สัจญญา ภูแก้วเผือก (2533) ส่วนที่เหลือทั้งหมดเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการวิจัยเอกสารและการวิจัยภาคสนาม ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ในการวิจัยประเภทนี้ นักวิจัยจะ ให้ความสำคัญแก่บทบาทพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมเป็นอย่างมาก โดยมองว่าพระสงฆ์นี้แหละ คือ ผู้ที่จะนำพาชุมชนให้รอดพ้นจากปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชนได้ และวิธีการวิจัยที่ใช้ กลุ่มตัวอย่างในการวิจัยที่เลือกมา การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล นักวิจัยก็ทำได้ดี ในระดับที่น่าพอใจเมื่อเปรียบเทียบกับข้อค้นพบที่ได้จากการวิจัย

ประเภทที่ 4: วิธีการวิจัยในประเภทนี้ ยังเป็นการใช้การวิจัยเอกสารและการวิจัยภาคสนามเช่นเดียวกับ 3 ประเภทที่กล่าวมา แต่เป็นการวิจัยที่มีข้อท้าทายเกี่ยวกับวิธีการวิจัยมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับ 3 ประเภท เพราะเหตุว่า วิธีการวิจัยประเภทนี้ จะต้องเป็นวิธีการวิจัยที่เหมาะสมสอดคล้องกับโจทย์/คำถามการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัยมากที่สุด จึงจะสามารถได้ข้อค้นพบที่ถูกต้อง เหมาะสม และสอดคล้องกับความเป็นจริงในสนามการวิจัยที่ลงไปศึกษา การศึกษาในประเภทที่ 4 นี้ เป็นการศึกษาระดับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม วิธีการวิจัยที่เหมาะสมที่สุดจึงต้องเป็นการศึกษาภาคสนามเป็นหลัก จะต้องเป็นการศึกษาในเชิงปรากฏการณ์วิทยา หรือ กรณีศึกษาที่เป็นประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่เป็นตัวแทน (generalize) ของทั้งหมด ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่ยากที่จะใช้วิธีการวิจัยได้อย่างถูกต้อง เหมาะสม และสอดคล้องกับประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา วิธีการรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลสำหรับนักวิจัยมือใหม่

ในการวิจัยประเภทนี้ เมื่อมองในภาพรวมจัดว่า นักวิจัยใช้วิธีการวิจัยได้เหมาะสมกับประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่เข้าไปศึกษา รวมถึงการรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ จริญญาโรจน์ ปาไล (2545) ที่เป็นการวิจัยภาคสนามเป็นหลัก แล้วนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ตีความ อีกทั้งนักวิจัยก็เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ได้ทำการศึกษาด้วย จึงมีการตีความแบบคนใน (emic) รวมถึงงานวิจัยของ พระมหาชาติชาย ไบทัตทิมา (2547) เรื่องนี้ถือว่าเป็นการวิจัยที่ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพล้วน ๆ เป็นการศึกษาแนวปรากฏการณ์วิทยา หรือการวิจัย PAR ก็ได้ เพราะนักวิจัยเข้าไปร่วมกิจกรรมทุกอย่างของประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา วิธีการรวบรวมข้อมูลก็ใช้การรวบรวมแบบคนใน (สัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ จดบันทึก วิเคราะห์ ในขณะที่นั้นด้วย) การวิเคราะห์ข้อมูลก็ใช้การวิเคราะห์แบบคนใน ฉะนั้น ข้อค้นพบที่ได้จึงมีความหลากหลายและน่าสนใจ เป็นสามัญการ (generalize)

แต่ในทางตรงกันข้ามมีบางเรื่องที่นักวิจัยใช้วิธีการวิจัยไม่ค่อยเหมาะสมกับประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษา การรวบรวมข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ พระมหาประยุติ เกรมย์ (2548) ที่ศึกษาเกี่ยวกับขบวนการธรรมยาตรา นักวิจัยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการวิจัยเอกสารเป็นหลัก ประกอบกับการวิจัยสนามด้วยการสัมภาษณ์และการสังเกตแบบมีส่วนร่วม แต่เป็นวิจัยที่ยังดูผิวเผิน เพราะขบวนการธรรมยาตราจะใช้เพียงการศึกษาเอกสาร และการสัมภาษณ์ การสังเกตชั่วคราวครั้งชั่วคราวไม่ได้ จะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมทุกอย่าง เข้าไปฝังตัวอยู่กับบุคคลหรือสถานการณ์จริงตลอดเวลา (มีบทบาทเป็นคนใน) จนแน่ใจได้ว่า ข้อมูลที่ได้มีความน่าเชื่อถือและแท้จริง (ในความเป็นจริงนักวิจัยอาจจะเข้าไปมีส่วนร่วมตลอดเวลาและมีบทบาท

เป็นคนใน แต่การวิเคราะห์นี้เน้นการวิเคราะห์ตามข้อมูลที่ปรากฏในงานวิจัยเป็นหลัก) สรุปว่ามีความเป็นสามัญการน้อยเกินไป (generalize)

รวมถึงงานวิจัยของ ญัฐนันท์ ประกายสันติสุข (2541) ที่ศึกษาเกี่ยวกับประสิทธิผลของการเผยแพร่ธรรมตามหลักสูตรการพัฒนาคิดเพื่อให้เกิดปัญญาและสันติสุข ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า นักวิจัยใช้วิธีการวิจัยยังดูขาดความละเอียดเกินไป เพราะเหตุว่า การที่จะใช้การศึกษาให้รู้ว่า ผู้เข้าอบรมได้ผลมากน้อยเพียงใด ต้องใช้เวลาในการศึกษานานพอสมควร ไม่ใช่ 3 วัน 7 วัน หรือ 15 วัน และการรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูลก็ใช้การวิเคราะห์ด้วยสถิติ ซึ่งถือว่ายังไม่ค่อยสอดคล้องกับประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาและประเด็นที่ศึกษามากนัก ถือว่ายังไม่ค่อยเป็นสามัญการตามรูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพที่นักวิจัยใช้ร่วมกับการวิจัยเชิงปริมาณ

สำหรับวิธีการวิจัยประเภทนี้ ไม่มีเรื่องใดที่เป็นการศึกษาเชิงเอกสารล้วน ๆ เป็นการศึกษาภาคสนามทุกเรื่อง แยกเป็นกรณีศึกษา 4 เรื่อง คือ งานวิจัยของ อนันต์ แม้นพยัคฆ์ (2549) ด้านความเข้มแข็งของชุมชน ญัฐหทัย ชลายนวัฒน์ (2546) ด้านการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สมปอง นครไธสง (2548) ด้านการพัฒนาจริยธรรมของนักเรียน และ เพ็ญศิริ พันพา (2545) ด้านการพัฒนากองทุนสวัสดิการชุมชน ส่วนที่เหลืออีก 5 เรื่อง เป็นการศึกษาแนวปรากฏการณ์วิทยา 1 เรื่อง คือ งานวิจัยของ พระมหาชาติชาย ไบทัตทิม (2547) อีก 4 เรื่องเป็นการวิจัยในแนวกรณีศึกษา บวกปรากฏการณ์วิทยา เช่น งานวิจัยของ จุฑาโรจน์ ปาโส (2545) ด้านการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการทำกิจกรรมร่วมกับชุมชนของพระสงฆ์

5. ความถูกต้องตรงประเด็นของผลการวิจัย (validity)

ในการออกแบบการวิจัยส่วนมาก เรื่องนี้เป็นสิ่งที่มักถูกมองข้ามหรือไม่ได้รับการเอาใจใส่เท่าที่ควร ในการออกแบบเราจะต้องถามตัวเองว่า การวิจัยตามที่เราวางแผนไว้นั้น มีอะไรบ้างที่อาจจะทำให้ข้อมูลและ/หรือผลการวิจัยของเราผิดไปได้? น่าจะมีคำอธิบายอื่นที่ดีกว่า หรือที่ท้าทายคำอธิบายที่เราจะได้จากการวิจัยของเราบ้างหรือไม่? ถ้ามี เราจะจัดการกับสิ่งที่ท้าทายเหล่านั้นอย่างไร? ข้อมูลที่เราจะเก็บมาน่าจะสนับสนุนหรือท้าทายต่อข้อสรุปเกี่ยวกับสิ่งที่เราจะศึกษาหรือไม่? มีเหตุผลอะไรที่คนอื่นควรจะเชื่อว่าข้อค้นพบของเราน่าเชื่อถือและใช้ได้? เมื่อพิจารณาตามความหมายนี้ ข้อค้นพบหรือผลการวิจัยจึงถือว่าเป็นเป้าหมายที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าองค์ประกอบของการออกแบบการวิจัยประเด็นอื่น ๆ นั้นย่อมหมายความว่า ถ้าข้อค้นพบมีความถูกต้องตรงประเด็นและน่าเชื่อถือได้ (validity and credibility) องค์ประกอบของการออกแบบการวิจัยประเด็นอื่น ๆ ย่อมมีความถูกต้องตรงประเด็นและน่าเชื่อถือได้เช่นเดียวกัน

ความถูกต้องตรงประเด็นนี้อาจแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ (1) ความถูกต้องตรงประเด็นภายใน และ (2) ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอก “ภายใน” คือ ถูกต้องตามความเป็นจริงของปรากฏการณ์หรือประเด็นที่ศึกษา นั่นคือ การวิจัยเสนอภาพของสิ่งนั้นได้อย่างสมบูรณ์ ไม่ผิดไปจากความจริงของสิ่งนั้น “ภายนอก” คือ ผลของการศึกษา (ข้อค้นพบ, ข้อสรุป, ข้อเสนอจากผลการศึกษา ฯลฯ) สามารถนำไปใช้กับที่อื่นได้ (รวมถึงบุคคลหรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ได้) ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอกนี้ตรงกับสิ่งที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า generalization หรือ applicability (Creswell, 1994, 1998; Miles and Huberman, 1994, อ้างถึงใน ชาย โพธิสิตา, 2550, น. 137) ทั้งนี้ ผู้วิจัยยังได้ยึดถือหลักการประเมินความถูกต้องตรงประเด็นและน่าเชื่อถือได้ใน 3 ประเด็น คือ (1) ด้านผู้วิจัย คือ ผู้วิจัยต้องเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับหลักการวิจัยพอสมควร (2) ด้านข้อมูล คือ ข้อมูลที่ได้มานั้นจะต้องถูกต้องตามหลักการวิจัย เช่น จากการสัมภาษณ์ การสังเกต เป็นต้น รวมถึงมีการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้าด้วย (triangulation) และ (3) ด้านการวิเคราะห์ข้อมูล คือ มีการวิเคราะห์ที่ตรงกับความเป็นจริงทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลแบบคนในและคนนอกประกอบกัน รวมถึงการวิเคราะห์โดยประเภทอื่น ๆ เพื่อให้การวิเคราะห์และสังเคราะห์ในองค์ประกอบที่ 5 นี้ มีความถูกต้องแม่นยำขึ้น

ประเภทที่ 1: ผลการวิจัยในประเภทนี้นั้น เมื่อพิจารณาตามความถูกต้องตรงประเด็นภายในโดยรวมจัดว่าอยู่ในระดับที่ดีพอสมควร เพราะนักวิจัยแต่ละท่านได้ข้อค้นพบที่ตรงตามความเป็นจริงเกี่ยวกับประเด็นที่เข้าไปศึกษา ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ พระมหาวินัย ผลเจริญ (2544) ได้ข้อค้นพบที่มีความหลากหลาย น่าสนใจ ในประเด็นเกี่ยวกับประชาสังคมแนวพุทธในสังคมสมัยใหม่ (พ.ศ. 2516-2544) ด้วยรูปแบบที่ชาวพุทธได้ดำเนินการอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาทั้งของสังคมไทยและสังคมโลก ตัวอย่างเช่น เครือข่าย FWBO อภัยภูเบศร (ศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย, 2550) หรือกลุ่มพระสงฆ์เสขิยธรรม ซึ่งเรื่องนี้ จริญญาโรจน์ ปาโล (2545) ก็ได้ทำการศึกษาวิจัยเช่นเดียวกัน หรือเมื่อมองลึกเข้าไปถึงผลการศึกษเกี่ยวกับพุทธปรัชญาชั้นสูง ผลการศึกษานักวิจัยก็ทำได้ตรงกับความเป็นจริงของประเด็นที่ศึกษาอย่างแท้จริง เช่น ลักษณะวัด ปาละรัตน (2535) ที่ศึกษาเรื่องญาณวิทยาเป็นประสบการณ์นิยมหรือไม่ ซึ่งข้อค้นพบที่ได้ก็คือ ญาณวิทยาเป็นประสบการณ์นิยม แต่เป็นประสบการณ์นิยมที่ไม่ได้มีความหมายแบบเคร่งครัดตามแนวทางของแนวคิดตะวันตก เมื่อมองที่ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอกคือ การนำไปใช้ได้กับที่อื่น บุคคลอื่น หรือปรากฏการณ์อื่น ก็มีความถูกต้องตรงประเด็นเช่นเดียวกัน เพราะหลักพุทธปรัชญาดังกล่าวมีผลประจักษ์ในสังคมไทยและสังคมโลกทั้งในระดับบุคคล องค์กร และประเทศ ดังกล่าวไปแล้วนั้น

แต่ในงานวิจัยบางเรื่องอาจจะมีความถูกต้องตรงประเด็นภายในค่อนข้างดี ยกเว้น ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอก เช่น งานวิจัยของ สุวิดา แสงสีหนาท (2549) คือ เมื่อนำผลการศึกษา ไปใช้ในที่อื่นหรือปรากฏการณ์อื่น อาจจะไม่ค่อยได้ผลมากนัก เพราะเหตุว่าเป็นการยากยิ่งนักที่จะ บูรณาการศาสตร์ที่มีจุดเริ่มต้นทางทฤษฎี วิธีปฏิบัติ และเป้าหมายสุดท้ายที่แตกต่างกัน ตลอดถึง การที่จะเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในการพัฒนาสังคมไทยหรือสังคมโลกก็ตาม ฉะนั้น จึงนับว่า ความถูกต้อง ตรงประเด็นภายนอกยังเป็นที่สงสัยและยังไม่เห็นผลเป็นที่ประจักษ์ แต่เมื่อมองในมุมของการสร้าง องค์ความรู้ใหม่เพื่อการพัฒนาสังคม งานวิจัยชิ้นนี้ถือว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างมาก เพราะถ้า นำผลการวิจัยที่ได้ไปปฏิบัติได้จริง สังคมไทยหรือสังคมโลกจะเป็นสังคมในอุดมคติทีเดียว (Utopia society)

ประเภทที่ 2: ผลการวิจัยในประเภทนี้มีความถูกต้องตรงประเด็นภายในโดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เพราะข้อค้นพบที่ได้ยังมีการวิเคราะห์ตีความและการตรวจสอบยังไม่เข้มข้นเท่าที่ควร ทั้งด้านนักวิจัย ข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล ยกตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ กษิรา เทียนส่องใจ (2550) เกี่ยวกับประเด็นความขัดแย้งในสังคมไทย โดยเฉพาะด้านข้อมูล เพราะนักวิจัยใช้ ข้อมูลเอกสารล้วน ๆ ซึ่งถือว่ายังมีข้อมูลที่อ่อนเกินไปสำหรับใช้ในการวิเคราะห์เพื่อขจัดความขัดแย้งทางสังคมไทยตามวัตถุประสงค์การวิจัยที่ตั้งไว้ การเก็บข้อมูลไม่มีความหลากหลาย ทั้งที่ หัวข้อหรือประเด็นการวิจัยน่าจะออกมาในแนวทางกรณีศึกษาหรือการวิจัยด้วยการสร้างทฤษฎี จากข้อมูล (grounded theory research) การวิเคราะห์ข้อมูลยังขาดความลุ่มลึกในเชิงทฤษฎีปรัชญา สาเหตุอาจจะมาจากนักวิจัยมิได้ศึกษาทฤษฎีปรัชญาอย่างถ่องแท้หรือเข้าถึงแก่นอย่างแท้จริง แต่เมื่อมองที่การนำไปใช้ก็ถือว่ายังมีประโยชน์ไม่น้อย เพราะพุทธธรรมดั่งที่นักวิจัยเสนอไปนั้นเป็น สิ่งที่มีประโยชน์ทั้งต่อบัณฑิตและสังคมส่วนรวม นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยของ พระมหานครินทร์ แก้วโชติรุ่ง (2548) ด้านสันติภาพของปัจเจกและสังคม งานวิจัยนี้ยังมีความถูกต้องตรงประเด็น ภายในค่อนข้างต่ำ เพราะเหตุว่า ผลการศึกษายังไม่สามารถตอบวัตถุประสงค์การวิจัยได้ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ว่า เพื่อการประยุกต์ใช้ให้เกิดการบูรณาการ ทำให้ เข้าใจโลกและชีวิต และสร้างสรรค์พัฒนาตนเองให้สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ปัญหาอยู่ที่การบูรณาการ ตนเองของทั้งปัจเจกและสังคมให้เข้าใจโลกและชีวิต ตลอดถึงมีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่าง มีประสิทธิภาพเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก นักวิจัยยังไม่สามารถนำเสนอผลการวิจัยในส่วนนี้ได้ อย่าง ชัดเจนตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ จึงถือว่ามีความถูกต้องตรงประเด็นทั้งภายในและภายนอก ค่อนข้างต่ำ

ส่วนข้อค้นพบที่มีความถูกต้องตรงประเด็นทั้งภายในและภายนอกค่อนข้างสูง ได้แก่ ผลงานวิจัยของ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส (นิตฺบุณฺยากร) (2547) เพราะนักวิจัยได้เสนอข้อค้นพบได้สอดคล้องกันทั้ง 3 ด้าน คือ ด้านนักวิจัย ด้านข้อมูล และด้านการวิเคราะห์ข้อมูล ด้านนักวิจัยเป็นผู้มีความรู้ความสามารถในหลักพุทธธรรมและหลักการวิจัย ด้านข้อมูลนักวิจัยก็ศึกษาทั้งจากเอกสารและข้อมูลภาคสนามอย่างต่อเนื่องและการเก็บข้อมูลแบบคนใน และสุดท้ายด้านการวิเคราะห์ข้อมูลนักวิจัยก็วิเคราะห์ด้วยการสังเคราะห์ตีความด้วยมุมมองแบบคนใน รวมถึงการให้กลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลร่วมด้วย

ประเภทที่ 3: ผลการวิจัยที่มีความถูกต้องตรงประเด็นทั้งภายในและภายนอกในประเภทนี้นั้น เมื่อมองในภาพรวมจะอยู่ในเกณฑ์ปานกลางด้วยการพิจารณาจากองค์ประกอบ 3 ด้านดังกล่าวมา แต่เมื่อแยกพิจารณาเป็นเรื่อง ๆ จะมีอยู่ 3 เรื่อง ที่อยู่ในเกณฑ์ดีถึงดีมาก เพราะนักวิจัยมีจุดแข็งทั้งด้านตัวนักวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ตัวนักวิจัยก็เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในวิธีวิทยาการวิจัย การเก็บรวบรวมข้อมูลนักวิจัยก็ใช้หลายวิธีการในการเก็บ เช่น การสัมภาษณ์ การสังเกตอย่างยาวนาน การให้นักวิจัยร่วมตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลที่ตนเองเก็บมาได้ การร่วมทำกิจกรรมในชุมชน เป็นต้น และการวิเคราะห์ข้อมูล นักวิจัยก็ได้วิเคราะห์เปรียบเทียบทั้งจากเอกสารและข้อมูลภาคสนาม รวมถึงการให้ประชากรหรือกลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาได้ร่วมตรวจสอบความถูกต้องตรงประเด็นด้วย ได้แก่ งานวิจัยของพระมหาประสิทธิ์ รวมพิมาย (2538) ด้านบทบาทการเผยแผ่ธรรมของพระธรรมทูต ภัทรพร สิริกาญจน (2535) ด้านบทบาทการพัฒนาชนบทของ พระคำเขียน สุวณฺโณ และ สุภา อุตโท (2541) ด้านบทบาทของพระสงฆ์ในอนาคต (2541-2560)

เมื่อพิจารณาถึงข้อค้นพบของงานวิจัยที่ยังอยู่ในเกณฑ์ไม่ค่อยน่าพอใจ คือ อยู่ในระดับพอใช้ ได้แก่ งานวิจัยของ สมชาย สุรชาติ (2530) เกี่ยวกับบทบาทของพระสงฆ์ในการส่งเสริมการปลูก-ใช้พืชสมุนไพร ได้ข้อค้นพบที่ยังคลุมเครือและยังไม่แกร่ง (rigor) เท่าที่ควร เพราะข้อมูลที่ได้อาจยังไม่แน่นและอิ่มตัว (rich and saturated) ในเมื่อพิจารณาถึงวิธีการได้มาซึ่งข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลทางการวิจัยเชิงคุณภาพ สาเหตุอาจจะมาจากในสมัยนั้นการวิจัยเชิงคุณภาพยังไม่เป็นที่นิยม ทั้งยังไม่มีเอกสารหรือผู้รู้ที่สามารถให้คำแนะนำเกี่ยวกับวิธีวิทยาการวิจัยที่ถูกต้องมากนัก จึงทำให้นักวิจัยมีข้อจำกัดด้านวิธีวิทยาการวิจัย สรุปว่ายังมีความถูกต้องตรงประเด็นทั้งภายในและภายนอกอยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ

ประเภทที่ 4: ผลการวิจัยในประเภทนี้ เมื่อพิจารณาถึงความถูกต้องตรงประเด็นทั้ง 2 ประเภท จะอยู่ในระดับค่อนข้างดีในระดับหนึ่ง (เฉพาะการประเมินคุณภาพในส่วนที่ 1 นี้ (บทที่ 4) เท่านั้น ไม่นับรวมการประเมินในบทที่ 5 ซึ่งเป็นส่วนที่ 2) ด้วยเหตุที่เป็นงานวิจัยที่เก็บข้อมูลจากบุคคล

สถานที่หรือสถานการณ์ที่มีการประยุกต์ใช้พุทธธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ และเน้นการวิจัยสนามเป็นหลัก นักวิจัยได้เข้าไปฝังตัวอยู่กับชุมชนเป็นเวลานานพอสมควร พร้อมทั้งมีวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลหลากหลายรูปแบบทั้งการสัมภาษณ์ การสังเกต การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (data triangulation) เป็นต้น รวมทั้งการวิเคราะห์ข้อมูลก็เป็นการวิเคราะห์จากข้อมูลพื้นฐานที่เก็บรวบรวมมาได้จากบุคคล สถานที่หรือปรากฏการณ์ที่ได้ประยุกต์ใช้พุทธธรรมอย่างได้ผล เป็นต้นว่า งานวิจัยของ อนันต์ แม้นพยัคฆ์ (2549) เกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนด้านเศรษฐกิจ ข้อมูลยืนยัน คือ การมีกองทุนหมุนเวียนขึ้นภายในชุมชนหรือความสามัคคีกันของชาวบ้าน ทั้งนี้ก็เพราะว่าการรู้จักประยุกต์ใช้พุทธธรรมให้สมสมัย เช่นว่า คำว่า “บุญ” ก็คือ การให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน “สวัสดิการ” ก็คือ ผลของบุญที่ได้ผลดอกออกผล เป็นต้น

เมื่อพิจารณาในภาพรวมทั้งหมดของความถูกต้องตรงประเด็นภายนอกเฉพาะเรื่อง ๆ ปรากฏว่า ยังมีงานวิจัยของ เพ็ญศิริ พันพา (2545) ที่ผู้วิจัยมองว่า ยังมีความเป็นสามัญการค่อนข้างต่ำ เหตุว่าผลการศึกษาในเรื่องนี้นั้น เมื่อนำไปใช้ในสถานการณ์อื่น บุคคลอื่นหรือสถานที่อื่น อาจเกิดปัญหาได้ เพราะว่าสังคมส่วนใหญ่ไม่ได้ดำเนินกิจกรรมด้านเศรษฐกิจเช่นเดียวกับชุมชนศีระะโศก ที่ผู้วิจัยมองว่าเป็นเศรษฐกิจแบบสังคมนิยม แต่ระบบโครงสร้างสังคมใหญ่เป็นเศรษฐกิจ “ทุนนิยมหรือทุนนิยมเสรี” ฉะนั้น จึงเป็นเรื่องยากที่จะนำไปใช้ในที่อื่น บุคคล/กลุ่มอื่น และ/หรือสถานการณ์อื่นได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล นอกจากนี้ใช้เป็นองค์ความรู้เพื่อการปรับใช้ในบางสถานการณ์เท่านั้น ถ้ามองว่า เศรษฐกิจแบบสังคมนิยมพุทธศาสนาห้ามหรือไม่ตอบว่าไม่ ถ้ามองว่า ส่งเสริมหรือไม่ คำตอบนี้อยู่ในข้อค้นพบของ พระมหาอุทัย ศรสวัสดิ์ (2533) ว่า พุทธศาสนามีแนวคิดหรือคำสั่งสอนทางปรัชญาสังคมเป็นแบบเฉพาะของพุทธศาสนาเอง หรือข้อสรุปสั้น ๆ คือ “ธัมมิกัมมชฌิมปฏิปทา” นั่นเอง

ผลจากการวิเคราะห์และสังเคราะห์การออกแบบการวิจัยเชิงปฏิสัมพันธ์ (interactive design) ทั้ง 5 ประการ ดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยมองเห็นภาพที่ชัดเจน บูรณาการและรอบด้านมากขึ้น ดังนั้น ในลำดับต่อไป ผู้วิจัยจะได้นำเสนอบทวิเคราะห์และสังเคราะห์เกี่ยวกับการออกแบบการวิจัย (research design) ในภาพรวมทั้งหมดที่งานวิจัยแต่ละเรื่องควรมี (หรือต้องมี) เพราะจะทำให้รู้ว่า งานวิจัยเรื่องนั้น ๆ มีความถูกต้องตรงประเด็น น่าเชื่อถือ เป็นองค์ความรู้ใหม่ มีความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล (causality) แสดงถึงบทบาทของอคติ/ค่านิยม (values) และเป็นสามัญการ (generalization) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ความถูกต้องตรงประเด็นภายนอก (external validity) หรือไม่อย่างไร? ตามรายละเอียดในบทที่ 5 ต่อไป